

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT XƏZƏR DƏNİZ GƏMİÇİLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT DƏNİZ AKADEMİYASI

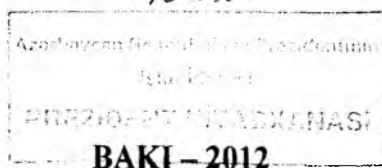
M.A.PƏNAHİ, RƏFTAR CƏLİLOĞLU

XVIII əsrin 90-cı illərində Qarabağ əhalisinin
yadelli işğalçılara qarşı mübarizəsi
TARİXİNDƏN

“Azərbaycan tarixi” üzrə bakalavr pilləsi üçün
tədris-metodik vəsait

Kitab Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyasının “Humanitar fənlər” və “Dillər” kafedralarının 6 saylı və Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası Elmi-Metodik Şurasının 2 saylı, 06 iyul – 2011-ci il tarixli qərarına əsasən çapa məsləhət görülmüşdür.

- 10.320 -

63.3(SA2e)5-6

0-42

Tərtib edənlər: prof. M.A.PƏNAHİ
dos. RƏFTAR CƏLİLOĞLU

Redaktor: R.İ.TAHİROV

Rəyçilər: t.e.d., prof. Ş.M.QASIMOV

f.doktoru A.C.MURADOVA
dos. H.A.ALIYEV

M.A.Pənahi, Rəftar Cəliloğlu. “XVIII əsrin 90-cı illərində Qarabağ əhalisinin yadelli işğalçılara qarşı mübarizəsi tarixindən” Bakı 2012, 90 səh.

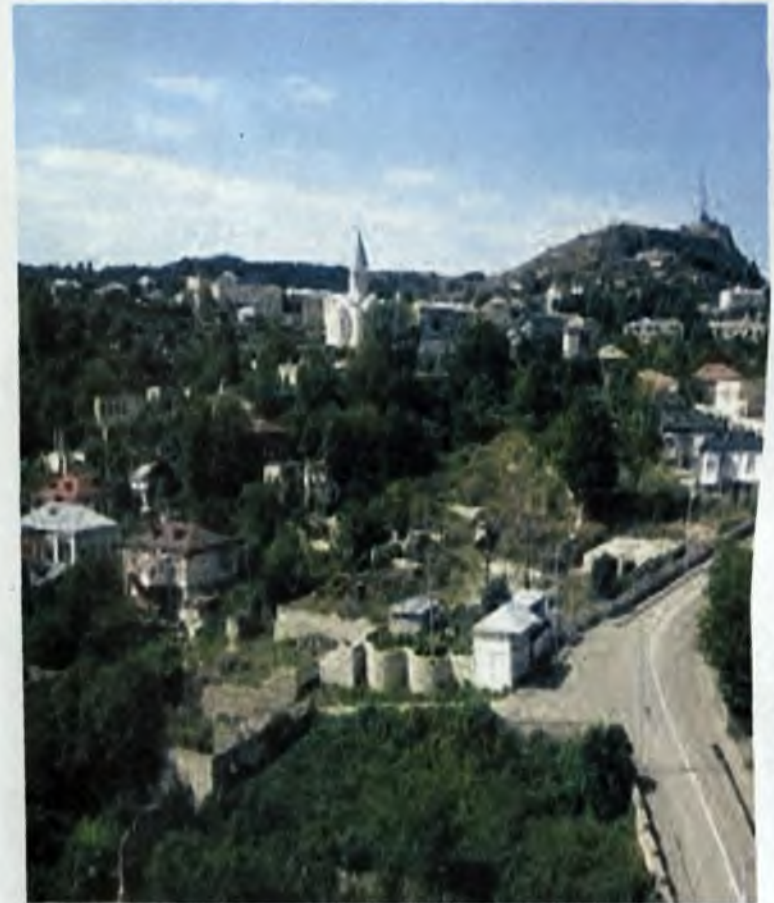
Bu vəsait Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyasının (ADDA) tələbələri üçün nəzərdə tutulsa da, bundan geniş oxucu kütləsi də bəhrələyə bilər.

Olduqca yığcam şəkildə hazırlanmış bu kitab əsrlər boyu parçalanan, bu gün də düşmən tapdığı altında qalan, öz doğma yurdlarından didərgin düşən və sakinlərini səbirsizliklə gözləyən ulu yurdumuz – Qarabağ xanlığının paytaxtı olan gözəl ŞUŞA şəhərinin yaradılmasının 260 illiyinə həsr edilir.

003452
700102 — Qrifli nəşr

© M.A.Pənahi, Rəftar Cəliloğlu – 2012

ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN YARANMASININ 260 İLLİYİNƏ HƏSR EDİLİR

Xan qızının bulağı

XVIIIƏSRİN 90-CI İLLƏRİNDƏ QARABAĞ ƏHALİSİNİN YADELLİ İŞĞALÇILARA QARŞI MÜBARİZƏSİ TARİXİNDƏN

(Şuşa şəhərinin yaranmasının 260 illiyinə həsr edilir)

GİRİŞ

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra dövlətçilik tarixinin və ənənələrinin öyrənilməsinə böyük ehtiyac duyulur. Bu baxımdan Azərbaycanda xanlıqlar dövrü, xüsusilə Qarabağ xanlığının tarixini dərinlən tədqiq etmək olduqca vacibdir. Ona görə ki, bu gün bədnam və başabəla qonşularımız— ermənilər bir sıra antiazərbaycan xarici qüvvələrin yardımından istifadə edərək doğma Qarabağımızı işğal etmişlər. Onlar bu işğala hüquqi dən geyindirmək, Qarabağın, xüsusilə Şuşanın ta qədimdən Ermənistanın bir hissəsi olduğunu “sübuta yetirmək” üçün dəridən-qabıqdan çıxırlar. Ermənilərin sərsəm torpaq iddialarının əsassız olduğunu sübut etmək üçün Qarabağ tarixinin, o cümlədən Qarabağın tarixində özünəməxsus yer tutan xanlıqlar dövrünün və yadelli işğalçıların hücumlarının dərinlən öyrənilməsinə ehtiyac var. Belə ki, ötən əsrlərdə Mirzə Camalın, Mirzə Adıgözəl bəyin, Əhməd bəy Cavanşirin, Mir Mehdi Xəzaninin “Qarabağnamə” və “Qarabağın tarixi” kitabları, məşhur alim və şair A.Bakıxanovun 1841-ci ildə yazdığı “Gülüstani-İrəm”

əsəri Qarabağ tarixinin öyrənilməsində olduqca əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Bundan əlavə, bir çox Azərbaycan sovet tarixçilərindən Ə.Şükürzadənin, M.Mustafayevin, akademik Z.Bünyadovun, rus tarixçisi İ.Petruşevskinin, N.Axundovun, İ.Əliyevin, T.Köçərlinin, Y.Mahmudovun, T.Mustafazadənin və başqa müəlliflərin kitab və məqalələrində Qarabağ əhalisinin mübarizəsi, Dağlıq Qarabağ problemləri konkret şəkildə işıqlandırılmışdır. Lakin, etiraf etməliyik ki, tarixçi alimlərimizin Qarabağ xanlığı və onun xarici siyasəti, ümumiyyətlə Qarabağ məsələsi kommunist rejimli SSRİ məkanında məhdudlaşdırıldığından və onun geniş tədqiqinə imkan verilmədiyindən bəzi maraqlı məsələlər aşkar edilməmiş və tədqiqində xırda yanlışlığa yol verilmişdir.

Bu baxımdan yadelli işğalçı Ağa Məhəmməd şah Qacarın Qarabağa hücumuna aid bəzi maraqlı fikirləri oxuculara çatdırmaq istəyirik.

1. QARABAĞ YADELLİ İŞĞALÇILARININ DİQQƏT MƏRKƏZİNDƏ

Daim Azərbaycanın zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərinə göz dikən işğalçı qonşu dövlətlər, o cümlədən İran xanları, xüsusən Ağa Məhəmməd şah Qacar (1742-1797) 1781-ci ildə İranda mərkəzi hakimiyyəti ələ alaraq, 1785-ci ildə Tehranı paytaxt elan etdi. O, 1793-cü ildə Süleyman xanı özünün rəsmi nümayəndəsi kimi Təbrizə göndərdi. Süleyman xan Şimali Azərbaycan xanlarını İran hakimiyyətinə tabe olmağa razı salmalı idi. 8 minlik qoşunla Qarabağa gələn Süleyman xan Əskaran qalası ətrafında məğlub olaraq geri çəkildi. Bu, Ağa Məhəmməd şah Qacarı çox narahat etdi (Z.Bünyadovun redaktəsi ilə Azərbaycan tarixi. Bakı 2005, səh. 365). Tarixçi Əhməd bəy Cavanşir yazırdı ki, Ağa Məhəmməd şah İbrahim xandan girov kimi oğlunu göndərməsini tələb edir. İbrahim xan isə bildirir ki, bir nəfər əmanət əshabələri ilə birlikdə öldürüldükdən sonra digərini göndərməkdə çətinlik çəkir.

Elə həmin vaxt Ağa Məhəmməd şah Qacar İbrahim Xəlil xanın yağı olduğunu eşitdikdə qərara gəlir ki, onu özünə tabe etsin. Ərdəbilə çatanda ona xəbər verirlər ki, İbrahim Xəlil xan Şuşanı möhkəmləndirir. Ona bu imkanı verməmək üçün tez yola düşməyi qərara alır. Xudafərin körpüsü dağıldığına görə Arazı keçə bilmirlər. Yerli əhəlidən öyrənir ki, körpü İbrahim Xəlil xanın göstərişi ilə

uçurulub. Beləliklə, çayın bir tərəfindən o biri tərəfinə keçmək mümkün deyildir.

Ağa Məhəmməd şah əmr edir ki, körpünün yanında üzən qayıqlardan ibarət bir körpü düzəlsinlər və körpünü təzədən təmir etsinlər. Beləliklə, qayıq körpü düzəldilir. Xudafərin körpüsünün təmirinə başlanılır. Bu zaman həm də xəbər tutur ki, gürcü hakimi II İrakli rus çarından kömək istəyib, ancaq II Yekaterina buna cavab verməyib. Ola bilsin Ağa Məhəmməd şahla müharibə etmək istəməyib.

Elə ki, qayıq körpü hazır olur, Ağa Məhəmməd şah 85 min piyada və atlı, 25 topla körpünü keçir və Şuşa qalası divarlarının yanına çatırlar. Qacarın qoşunlarına Qarabağ erməni mülüklərinin nümayəndəsi Abrom Bəknazaryan və Məlik Məcnun bələdçilik edirlər.

Şəhər mühasirəyə alınır. Şəhər divarları hər yerdə bir ölçüdə idi. Divarlar şərq və qərb üslubunda tikilmişdi. Ağa Məhəmməd şah hiss etdi ki, onun topları divarları dağıtmaq qüdrətində deyil. Fikirləşirdi ki, şəhəri mühasirədə saxlasa, onlar uzun müddət davam gətirə bilməyəcək və tezliklə tabe olacaqlar. O, bilmirdi ki, şəhərin azuqə ehtiyatı nə dərəcədədir. Şəhərin su ehtiyatını kəsmək mümkün deyildi, su şəhər daxilində yerdən çıxırdı. Keçmişdəkindən fərqli olaraq qala divarı üstündə kimsə görünmürdü. Kimsə divara çıxıb, hücum edənlərə söyüş yağdırmırdı. Lakin xacə Qacarın əsgərləri divara yaxınlaşanda o saat gülləyə tuş gəlirdilər.

Ağa Məhəmməd Şah Qacar

Topa tutsa da divarlara təsir etmədiyini gördükdə, atəşi dayandırır. Mütəxəssisləri çağırıb divarları partlatmaq üçün lağım vurmaq istəsələr də qaya olduğundan bundan da vaz keçirlər.

Bu hadisə məhərrəm ayma təsadüf etmişdi. Bu ay şüələrin əza günləridir.

Məhərrəm ayının 10-da Qacar və onun əsgərləri şəhərin daxilindən nohə səsi eşidirlər. O günə qədər belə səs eşitməmişdilər. Bu nohələr türklərin və farsların məhərrəm ayındakı nohələrinə oxşamırdı. Ağa Məhəmməd şah başa düşür ki, bu nohə şerlə deyil. Nohə deyənlər türk dilində bəzən elə ibarələr deyir və nərə çəkirlər ki, daha çox ah-naləyə oxşayır.

Nohədə daha çox şüələrin üçüncü imamlarının oğlu Əli Əkbərin adı çəkilir. Nohə deyənlər deyirlər ki, sabah cavan Əli Əkbər müharibədə şəhid olacaq və onun gözəl siması qanla örtüləcək.

Qacar şah ürəyi yumşaq olmasa da, nohənin təsiri altına düşür. Ətrafdakılara deyir ki, bu nohəni dinləyəndə elə bil mələkələrin ağlaşma səslərini eşidir. Bu necə nohədir ki, bəzən səs kəsilir və bəzən birdən başlayır. Heç kəs ona bu nohənin məğzini aydınlaşdırma bilmir. Orada yaşayan bir qocanı çağırıb ondan soruşurlar. O, deyir ki, şəmmaların nohəsidir. Qacar şah soruşur ki, “şəmma” nə deməkdir. Qoca bildirir ki, “şəmma” o deməkdir ki, sabaha kimi onun bədəninə yüzə yaxın bıçaq və xəncər keçirirlər. Sabah səhər o, qəmə vuranlarla birlikdə hərəkət edəcək.

Elə bu söhbət əsnasında şəhərdə sakitlik pozulur və yenedən nohə səsi eşidilir. Qoca deyir ki, indi onun bədəninə bıçaq və ya qəmə keçirirlər. Qacar soruşur ki, onların sayı nə qədər olur. Qoca cavab verir ki, onbeş iyirmi nəfər olur.

Şuşa üç böyük təpə üzərində yerləşdiyindən, bu dəstə səhər hərəkətə başlayan zaman Qacar şah dürbinlə onlara baxır, xüsusilə qıfıl bəndləri (adətən şəmmalara deyilir) diqqətlə nəzərdən keçirir. Onların hər birinin əlində bir qılınc da olur ki, ondan əl əsası kimi istifadə olunur.

Görkəmli fransız tədqiqatçısı Jan Kuver yazırdı: “Məhərrəm ayının 13-də gözlənilmədən şəhərin qapıları açılır. İbrahim Xəlil Cavanşir öz tüfəngçiləri ilə birlikdə Qacarı qoşunlarına hücum edir və bir qismini qırır. Bu döyüşdə yazılana görə on min qoşun olub. Lakin bəziləri onu şişirdilmiş say hesab edirlər. Yazırlar ki, əgər Ağa Məhəmməd şah yaxşı sərkərdə və hərbi olmasaydı, bu hücum nəticəsində onun qoşunları mütləq pərakəndə olub dağılardı. Bu vuruşda İbrahimxəlil xanın iki yaxın qohumu- Məhəmməd bəy və Əsəd bəy yaralanaraq əsir düşürlər. Mənbələrə görə bunlar İbrahimxəlil xanın qardaşı oğlanları olublar”. Eyni zamanda, İbrahimxəlil xan hiss edir ki, əgər özlərini tez şəhərə salmasalar, ola bilər ki, Qacarı qoşunları şəhərə daxil ola bilsin. Və buna görə də çox sürətlə şəhərə daxil olur və darvazalar bağlanır. Bunun da nəticəsində Qacarı qoşunlarından min nəfərədək həlak olur və yaralanır. İngilis Qold Smitin yazdığına görə

Molla Pənah Vaqif

İbrahim xanın qoşunlarından da təqribən min nəfərə yaxın tələf oldu və yaralandı.

Sonrakı gün İbrahimxəlil xan Ağa Məhəmməd şah Qacardan bir namə alır. Orada yazırdı: “Əgər təslim olsa və vergi versə, müharibədən əl götürəcək və onu cəzadan azad edəcək”. Bunu yazmaqda məqsəd ondan ibarətdir ki, Şuşa qalasının mühasirəsi uzun məsələdir. Bu müddət ərzində İrakli güclənə bilər. Belə olduqda onlarla müharibə etmək müşkül olar.

Elə bu səbəbdən də İbrahimxəlil xana məktub və altında da bir misra şeir yazır. Mənası belədir: “Fələyin mancanağı tökürkən fitnə daşını, qaçıb əbləh kimi sən Şişəyə soxdun başını”. Ağa Məhəmməd şah bu məktubla İbrahimxəlil xanı başa salmaq istəyir ki, Şuşaya çox da bel bağlama. Şişə sınıb dağıla da bilər.

İbrahimxəlil xan görkəmli şair, baş vəzir Vaqifin şeiri ilə Qacara aşağıdakı cavabı verir: “Tanrı üstümdədir, qoruyur məni, O, lap daş qoynunda saxlar şüşəni”.

Elə bu dəmdə Qacara xəbər çatır ki, Gürcüstanın əmiri II Yekaterinadan kömək istəyir. İndiyə qədər bu məsələ barəsində ürəyində düşünsə də, indi onun düşüncəsi həqiqətə çevrilir. O, fikirləşirdi ki, əgər Rusiya İrakliyə kömək etsə, demək orada İran faktoru da ola bilər. Lakin bu zaman müharibə uzana bilər. O, II Yekaterinadan qorxmurdu. Ancaq bilirdi ki, Potyomkinin ölümündən keçən bu iki il müddətində, onun yaratdığı qoşun hələ də öz hərbi formasını saxlamışdır. Ona görə də II Yekaterina

Gürcüstana gəlməmiş İraklinin dərslərini versin və rus mələkəsini bitmiş fakt qarşısında qoysun. Elə bu səbəbdən də qərara gəlir ki, İbrahimxəlil xanla dil tapsın. Ona görə İbrahimxəlil xana ikinci məktubu yazaraq bildirir ki, əgər təslim olmasa qardaşı oğlanları qətlə yetiriləcək. Ağa Məhəmməd şah Qacarın saray adamları arasında Pirqulu xan adlı bir nəfər var idi ki, İbrahimxəlil xanın tanışlarından biri idi. Qacara deyir ki, namə yazmağın faydasızdır. Mən İbrahimxəlil xanı yaxşı tanıyıram, o, qardaşı oğlanlarının öldürülməsindən heç də narahat olmayacaq. Ola bilər ki, onların ölümü onu daha da çox qıcıqlandırar. Əgər şah icazə verərsə, keçmiş dostluq xatirinə gedib bəlkə sülh üçün bir iş görə bildi. Çadırda ikisi qaldıqdan sonra Pirqulu xan Qacara yaxınlaşaraq bildirdi ki, “Ey Şəhriyar, mən sizə nə desəm, ancaq xeyirxahlıq məqsədi daşıyır. Sizin sadiq qulluqçularımızdan olduğumu bilirsiniz. İlk növbədə qalanın açılması bu tezliklə baş verməyəcək. Mən bilirəm ki, əlahəzrət qalanın mühasirəsindən əl çəkəməyəcək. Bu da Şuşanın hakimlərini daha çox qıcıqlandıracaq və İbrahimxəlil xan da şahlıq fikrinə düşəcək. Mən ümidvaram ki, bəzi müzakirələrdən sonra elə bir yol tapam ki, şahın heysiyyətinə xələl gətirmədən İbrahimxəlil xan itaətə qol qoysun. Elə bir vəziyyət yaradaq ki, şahın qoşunları şəhərə daxil olmasınlar. Mən çox da əmin deyiləm ki, bu hal baş verəcək, amma onunla danışdıqdan sonra itaətə gələ bilər”. Qacar şah icazə verdi ki, onun

itaətə gəlməsi üçün Pirqulu xan necə istəyir elə də hərəkət etsin.

Jan Kuver yazır: “Pirqulu xan İbrahimxəlil xana onun qonağı olmağı barədə namə yazır və müsbət cavab alır. İbrahimxəlil xanın göstərişi ilə qala divarlarından salınan xüsusi bir qaldırıcı vasitəsilə onu yuxarı – şəhərə qaldırırlar. Hər iki köhnə dostlar öpüşdülər. Pirqulu xan ancaq xeyir işdən ötrü gəldiyini bildirdi: “Mən Ağa Məhəmməd şah Qacarın işçisiyəm. Əgər desəm ki, onun xeyrini müdafiə etmirəm, yalan olar. Sənlə də dostam. Dostluğun şərti ondan ibarətdir ki, sənin xeyrinə riayət edəm”. İbrahimxəlil xan onunla dostluqdan məmnun olduğunu bildirdi. Pirqulu xan dedi: “Mən səni tanıyıram, bilirəm ki, cəsarətli adamsan. İnciməsən, sənə demək istəyirəm ki, cəsarətdə sən Lütfəli xan Zəndə çata bilməzsən. Mən iki gözümlə görmüşəm ki, Lütfəli xan Zəndə təkbaşına Ağa Məhəmməd şah Qacarın bütün qoşunları ilə vuruşaraq sıraları yarıb aradan çıxdı”. İbrahimxəlil xan dedi ki, mən onun qəhrəmanlığına bələdəm. “Sən fikirləşmə ki, sabah hava soyuq olsa o, mühasirədən əl çəkəcək. Kirman məsələsini yadına sal. O, şəhəri ya sən təslim olanacan, ya da hamı acınnan ölənə kimi mühasirədə saxlayacaq”.

Daha sonra İbrahimxəlil xana dedi: “Sən mənim dostsansa, açıq demək istəyirəm ki, mən ondan qorxmuram və istəmirəm ki, Şuşanı ona təslim edəm. Müharibədə ölmək yaxşıdır. İstəmirəm mənim sağlığında onun ayağı Şuşaya dəysin. Sən həm də xalqı düşün, nə qədər azuqə

yıgılmış olsan da bir gün qurtaracaq. Əgər o hasarı partladılıb şəhərə daxil olsa, sən bilirsən burada nə baş verə bilər. Kirmanı alanda bütün kişilərini kor etdi. Əsgərləri xalqın malına və namusuna təcavüz etdi”.

İbrahimxəlil xan deyir ki, sən buraya xeyirxahlıq üçün gəlibsən, de görüm mən nə etməliyəm.

Pirqulu xan deyir ki, sən bir namə yaz və hədiyyələrlə birlikdə ona göndər, ona tabe olduğunu bildir. Qeyd et ki, xəstəsən və sağaldıqdan sonra hüzuruna gedəcəksən. O zaman o, burdan gedəcək və qardaşın uşaqlarını da azad edəcək.

İbrahimxəlil xan: - Məndən maliyyat və girov istəməyəcəkmi?

Pirqulu xan: - Sən naməni ona göndərdikdən sonra hasarın üstünə çıxıb, özünü Ağa Məhəmməd şah Qacara göstər və namədə yazdıqlarını uca səslə de ki, onun qoşunları da eşitsin və bilsinlər ki, sən itaət etdin. O zaman zabidlərə və qoşunlara qalanın mühasirə olunmasının lazım olmadığını bildirib, çıxıb gedəcək və öz heysiyyətini də qoruyacaq.

Sən isə bunun mənasını bütün şəhər əhalisinə yaxşı-yaxşı başa salmalısən ki, səndən narazı qalmasınlar.

Mən sənə yerində olsam, bu gün və sabah məscidlərə və digər yerlərə camaatı yığıb onlara Kirman məsələsini başa salardım. Amma onlar mənə inanmazlar, ona görə bunu sən özün etməlisən.

İbrahimxəlil xan xalq içərisində hörməti olan ulu ruhani alimləri bu işə cəlb etdi. Onlara qoşunun şəhərə daxil olmaması şərti ilə tabe olma planını başa saldı.

Pirqulu xan dörd gün İbrahim Xəlil xanın qonağı oldu və işi yoluna qoydu. İki ruhani alim bu işin öhdəsindən tezliklə gəldi.

Məhərrəm ayının 19-da 1209-10-cu ildə (1795-ci il) İbrahimxəlil xanın naməsi Qacara verildəndən sonra o, kəfən geyinmiş halda hasarın üstünə çıxaraq türk dilində şəhərdən kənardə at belində olan Ağa Məhəmməd şah bildirdi: “Ey Şəhriyar, mən sizə namə göndərmişəm ki, nə qədər ki, diriyəm, sizə itaət edəcəyəm. İndi yazdığım naməni öz ana dilində oxuyuram”.

Qoşunun bir qismi ki, türk dilini bilmirdi, onlara tərcüməçi qoymuşdu. Onlar İbrahim xanın dediklərini tərcümə edir və hamıya bildirirdilər ki, İbrahimxəlil xan şah itaət edir. Axırda isə bildirdi ki, o qoca olduğundan və xəstəliyinə görə şəxsən özü şahın xidmətinə gələ bilməmişdir. Yaxşılaşandan sonra gələcəyinə söz verdi. Ondan sonra Qacar şah bir də söz deməli idi. Lakin bildirdi ki, səsi zil olduğundan gülüşə səbəb olacaq, bir nəfərə həvalə etdi ki, onun sözlərini çatdırsın.

Qacarın dilindən bildirdi ki, İbrahimxəlil xanın peşmançılığını qəbul edir. Onu və Şuşa camaatını bağışlayır. Ümidvardır ki, həmişə tabe olacaq və Şuşanın maliyyatını hər il ödəyəcək. Göndərdiyi hədiyyələri də qəbul edir.

Qoşun üç gün sonra mühasirəyə son qoyub, məhərrəm ayının 23-də Ağa Məhəmməd şah Qacarın təbiri ilə Şuşadan Gürcüstana doğru hərəkət etdi.

2. AĞA MƏHƏMMƏD ŞAH QACARIN QARABAĞA İKİNCİ YÜRÜŞÜ VƏ ONUN NƏTİCƏLƏRİ

Ağa Məhəmməd şah xeyli vaxtdan sonra qərara gəlir ki, yenidən Şuşaya gəlsin. İbrahimxəlil xan Araz üzərində yeganə körpünün tağlarını uçurduğu üçün çayı keçmək qeyri-mümkün idi. Buradan ancaq qayıqla keçmək olardı.

İbrahimxəlil xan Ağa Məhəmməd şah Qacarin Şuşaya gəlməsindən xəbər tutmuşdu. Arazın kənarında düşərgə seçdiyi sahə, tağları uçurulmuş körpüdən çox aralı idi. Ağa Məhəmməd şahın əmrinə əsasən çayın yuxarı hissəsində olan bütün qayıqların buraya gətirilməsi əmri verilmişdi ki, qoşun çayı keçə bilsin.

Lakin Ağa Məhəmməd şah Qacarin Qarabağ xanlığı üzərinə ikinci dəfə hücumu keçməsi ilə bağlı bir çox tarixçilər müxtəlif fikirlər söyləmişlər.

Bununla bağlı tarixçi Mirzə Adıgözəl bəy yazır: “Qızılbaş qoşunu Ağa Məhəmməd şahla bərabər Arazın kənarına gəldi və onlar Qarabağ ərazisinə daxil oldular. Xanlıqda aclıq olduğuna görə, Şuşa qalasında dayanıb, kiçik qüvvə ilə qanıqan bir düşmənlə vuruşmaq mümkün deyildi. Uca mərtəbəli xan əhli-əyal, övlad və nəvələrini, canlarından keçən bəylərin əhli-əyalını götürüb Car və Talaya hərəkət etdi. Mərhum İbrahimxəlil xanın kürəkəni Nəsir xan, Şahsevən Əta xan, mərhum xanın kürəkəni Şəkili Səlim xan və Qarabağın sair məşhur bəyləri də

behiştlik İbrahimxəlil xanla bir yerdə səfər etdilər” (Bax. T.Mustafazadə. “Qarabağ xanlığı” Bakı-2010. səh 170.).

Məşhur tarixçi Mirzə Camal bu məsələ ilə bağlı yazırdı: “Qarabağ vilayətində 3 il davam edən quraqlıq nəticəsində taxıl və başqa bitkilər məhsul vermədiyindən, şiddətli qıtlıq baş vermişdi. ... Ağa Məhəmməd şah qızılbaş qoşunu ilə Araz çayının kənarına çatdı. Azuqənin qəhətliyindən və son neçə ilin əziyyətindən sonra Şuşa qalasında belə güclü padşahın qarşısında durmaq çətin idi. Əlacsız qalan xan arvad-uşağı, qohumları və sədaqətli xidmətçiləri ilə qaladan köçüb, Car və Tala tərəfə getdi ki, orada dayanıb, Dağıstan, Gürcüstan və başqa vilayətlər kömək edərlərsə, tədarük görüb müharibəyə hazırlaşsın, əks təqdirdə oradan Dağıstana, öz qohumu Avar hakimi Ümmə xanın evinə gedərək Ağa Məhəmməd şahın əziyyətidən qorunsun (Mirzə Camal, “Qarabağ tarixi” Qarabağ-namələr, 1-ci kitab, Bakı – 1989. səh. 118-120).

Ağa Məhəmməd şah İbrahimxəlil xanın Şuşanı tərk etməsi xəbərini Araz sahilində eşitdi və onu tutmaq üçün 2 min nəfərlik hərbi dəstə göndərdi. Bu dəstə Tərtər körpüsü yaxınlığında İbrahimxəlil xana çatdı. Ancaq bu döyüşdə xan qalib gəldi və sağ-salamat öz adamları ilə birlikdə Kür çayından keçib, Car-Balakənə getdi.

N.Dubrovin də yazır ki, şah özünün ən yaxşı sərkərdələrinin başçılığı ilə 2 min döyüşçünü xanı təqib etmək üçün göndərdi. Dəstə Tərtər çayı sahilində xana

çatdı, lakin İbrahimxəlil xan düşməni əzdi və yoluna davam etdi.

Demək olar ki, son tədqiqatlarda istedadlı fransız yazıçısı Jan Kevrin Ağa Məhəmməd şah Qacarın həyat və fəaliyyətinə həsr etdiyi “Xacə şah” adlı tarixi romanına istinadən, bu məsələ ilə bağlı olduqca tutarlı, yeni fikirlər irəli sürmüşdür.

Jan Kevrinin tədqiqat xarakterli əsərindən aydın olur ki, İbrahimxəlil xan Ağa Məhəmməd şah Qacarın Şuşaya ikinci dəfə hücum etmək niyyətindən xəbərdar imiş, onun qarşısını almaq üçün ciddi hazırlıq işləri görmüş və şah Qacarın qoşunlarına lap əvvəldən başlayaraq müqavimət göstərmişdir.

Jan Kevrin yazır: “İbrahimxəlil xan bir neçə dəfə çayın bu biri tərəfinə keçən qoşuna hücum etsə də, hər dəfə geri çəkilmək məcburiyyətində qalırdı. Bu da Qacarın qoşununda təlim görmüş dişi itlərə görə idi. Bu itlər də əsasən talışların idi. Onlar əsgər gedəndə dişi itləri özləri ilə aparırdılar. Elə ki, İbrahimxəlil xanın qoşunu yaxınlaşdı, onda bu itlər hürərək qoşunu ayağa qaldırırdı. Ağa Məhəmməd şah Qacar öz qoşununu tamamilə çayın o biri tərəfinə keçirdi. Onu tam şəkildə yola salsada, İbrahimxəlil xanın qəfil hücumunu gözləyirdi. Dar keçidlərdən, meşələrdən keçən zaman xüsusilə ehtiyatlı idi. O, yaxşı bilirdi ki, hər an ona qarşı sui-qəsd ola bilər. Belə ki, o öləndən sonra heç kəs, İbrahimxəlil xanın qarşısına çıxma bilməyəcəkdir. Xacənin cangüdənləri xüsusilə də meşəlik-

lərdə hərəkət edəndə ağacların başlarına kimi hər şeyə diqqət yetirirdilər. Xacə gecələr düşərgənin ətrafında dişi itlərlə yanaşı, bir neçə gənci qarovul qoyardı. Bu maneələrdən kiminsə keçməsi qeyri-mümkün idi.

Nəhayət Qacar Şuşaya doğru hərəkətə başlayır. Məqsəd İbrahimxəlil xanı tutub cəzalandırmaq idi. O, yaxşı bilirdi ki, nə qədər İbrahimxəlil xan sağdır, onun rahat yaşaması mümkün deyil. Ağa Məhəmməd şah Qacarın hakimiyyəti dövründə Qarabağ adlanan torpaq, qədimdə Arran adlandırılan geniş bir məntəqənin bir hissəsi idi. Kür və Araz məntəqələri arasında olan bütün sahələr Arrana məxsus idi.

Şərqə doğru bu iki çayın birləşən yerinə Şirvan deyirdilər. Qərbə doğru isə onların arası (birləşməsi) Arran adlanırdı.

Bu dövrdə Qarabağın 300 min əhalisi var idi. Onların iki bayramı var idi. Birinci bayram– novruzu 13 gün keçirərdilər. İkincisi isə peyğəmbərin anadan olması günü idi. Bu zaman hamı bir-birini təbrik edirdi və ruhanilərin evlərində xütbə oxunurdu.»

Jan Kevrin yazdığına görə, Ağa Məhəmməd şah Qacar Şuşaya çatdıqdan sonra başa düşdü ki, Şuşa müdafiəyə hazırdır, şəhəri mühasirəyə aldı. Topçulara bildirdi ki, bütün top zərbələrini bir nöqtəyə tuşlasınlar. Belə ki, divarı yuxarıdan aşağıya uçurmağa başlasınlar. Topçuların arasında Həmid adlı birisi var idi ki, çox təcrübəli topçu idi. O, hələ Təbrizdə Şuşa qala divarı haqqında Ağa Məhəmməd

məd şah Qacardan məlumat aldığına görə, orada dörd ağır top əldə etmişdi. Həmid Ağa Məhəmməd şah Qacarın icazəsi və çilingərlərin köməyi ilə iki gülləni bir-birinə simlə bağlayaraq topa qoyur. Bunun da nəticəsində topun ağzından bir yox, iki güllə çıxır. Həmid Qacara deyir ki, iki güllə qoyduqda daha çox barıt tələb olunacaq ki, bu da bir neçə güllədən sonra topun lüləsinin çatlamasına səbəb olacaq. Belə ki, topun hər birinin gülləsi təqribən 18 kilodur (36 pavənd – 1 navənd = 500 qr.). lakin balaca topların gülləsi 12 pavənddir (6 kq.). Elə buna görə də onları bir-birinə bağlamaq olar. 6 ədəd 12 pavəndlik topların çatılması nəticəsində bir neçə topçu həlak oldu.

Topun ağzından çıxan güllələr fırfıra kimi fırlanır və qala divarına dəydikdə müəyyən qədər uçura bilirdi. Nə Qacar, nə də ki, Həmidin topla atəş açmaq elmindən qəti xəbərləri yox idi. Ona görə ki, fransızlar tərəfindən İran hərbi silahlarına ancaq Fətəli şah dövründə tətbiq edilmişdi.

Həmid və Qacar qərara gəlirlər ki, hər yarım saatdan bir qala divarını topa tutsunlar və deşik açılırsa, oradan içəri keçsinlər. Qala divarı tədricən yuxarıdan aşağı uçmağa başlayırdı.

İbrahimxəlil xan yaxşı başa düşürdü ki, Qacarın toplar vasitəsi ilə divarı uçurub şəhərə daxil olmaq fikri var. Ona görə qərara gəlir ki, topları sıradan çıxarsın. Gözlənilmədən 1797-ci il iyunun 20-də Şuşa qalasından çıxır. İbrahim Xəlil xanın göstərişi ilə həmin gün qalanın qa-

pıları açılır. Özü bir dəstə qoşun başında darvazaların birindən çıxır. Digər qoşun hissəsi isə başqa darvazadan çıxır. Bu qaydada hər üç darvazadan çıxan qoşun maneələri aradan götürərək özlərini toplara çatdırmalı və götürdük-ləri avadanlıqlarla topları sıradan çıxarmalı idi. Topları sıradan çıxarmaq üçün bir sıra üsullar var idi. Barıtlı dol-durduqları kisə və güdələri topların altına qoyub partladırtdılar. Beləliklə, top lüləsi öz gövdəsindən ayrılırdı ki, bu da onun bir müddət sıradan çıxmasına səbəb olurdu. Darvaza açılanda, Qacarın qoşunu Şuşa qoşununun qarşısını almaq istəsə də, ildırım sürəti ilə hərəkət edən şuşalılar fasiləsiz atəşlə düşməne möhkəm zərbə vurur, İbrahimxəlil xan isə digər dəstə ilə bərabər toplara hücum edirlər.

Şuşa hakimi bilirdi ki, Qacarın topları bir yerdə toplaşmış, bunlardan başqa isə heç bir topu yoxdur. Onun məqsədi topları sıradan çıxartdıqdan sonra şəhərə qayıtmaq idi. Buna görə də hər darvazadan çıxan qüvvə, topları sıradan çıxardıqdan sonra şəhərə qayıtmalı idi. Onlar bir sütun təşkil etməli idilər ki, şəhərlə əlaqə pozulmasın. Bunu başa düşən Qacar, onların şəhərə daxil olmasının qarşısını almaq üçün 2 min əsgər göndərir. Toplara hücum edənlərin məqsədi aydın olduğundan, Həmid dərhal kiçik toplardan İbrahimxəlil xanın qoşununu atəşə tutur. Az bir qoşun hissəsi ilə böyük bir qoşunla vuruşan Şuşa hakimi ağıla gəlməyən cəsarətlə Qacarın dəstələrini yara-yara, özünü toplara çatdırır və onları sıradan çıxarmağa nail olur. Top-

ların atlarını ələ keçirən Şuşa hakiminin dəstəsi, zəvvar olub meydandan çıxmaq istədikdə yolu bağlı görür. Qabaqcadan bunu hiss edən Şuşa hakimi bildirmişdi ki, əgər qalan iki dəstə ilə əlaqə saxlamaq çətin olarsa, onlar başqa yolla qayıdacaqlar. Ona görə də Şuşa hakimi şimal yolu ilə qayıtmalı olur. Şuşa hakiminin bu cəsarəti, hərbi manevri hər b sahəsində ən nadir hadisələrdəndir. Oradan qayıdanda adamların sayı o qədər az idi ki, yenidən Qacara hücum etmək və yaxud şəhərə qayıtmaq, qalanları ölümə verməkdən başqa bir şey deyildi.

Şuşada müşavirə məclisi

Şuşada qalanlar əmin olduqda ki, İbrahimxəlil xan şimal yolu ilə gedib, çox pis oldular. Bu xəbəri də xacə Qacar Şuşa əhlinə bildirdi. İbrahimxəlil xan qohumlarını da özü ilə aparmışdı. Qohumlardan kimsənin orada olmaması düşünməyə əsas verirdi ki, İbrahimxəlil xan şəhəri birdəfəlik tərk edib. Bəziləri buna inanmayaraq, İbrahimxəlil xanın topları sıradan çıxardığını və topların bir də şəhəri atəşə tutmadığını qeyd edirlər və deyirlər ki, o, qayıdacaq. Görünür bu bir müharibə taktikası idi. Onlar fikirləşirdilər ki, o, qoşun yığıb gələcək. Qacar da bundan ehtiyat edərək az bir vaxtda Şuşanı ələ keçirməyə çalışırdı. Qacar əhaliyə xəbər verir ki, əgər təslim olsalar onların canı, malı və namusuna toxunan olmayacaq. Müqavimət

göstərsələr kişilər öldürüləcək, malları müsadirə olunacaq, namusları əsgərlərə tapşırılacaq.

Bu məqsədlə də ruhani Hacı Babəkin evində bir toplantı keçirdilər. Burada sərdarlardan biri İsmayıl Şamaxı şəhərindən gedən əsgərlərdən heç birinin qayıtmadığını qeyd etdi və dedi ki, bizim vəziyyətimiz çox da ümitsiz deyil. Dostlarımızın bir qismini itirsək də, düşmənin toplarını susdura bildik. Mən iki səbəbə görə təslim olmağın əleyhinəyəm. Birincisi ona görə ki, əgər təslim olsa, ömrümüzün sonuna kimi İbrahimxəlil xanın yanında başımız aşağı olacaq, deyəcək ki, iki-üç ay azuqəniz olduğu halda davam gətirmədiniz ki, mən qoşun toplayıb köməyə gəlim. İkincisi nə kişi, nə də arvad olan Qacar kimi adamın sözüne inam yoxdur. Kişiyə də inanmaq olar, qadına da. Amma bir xacəyə inanmaq çətinidir.

Biz onun qoşunlarından bir qismini öldürmüşük, toplarını sıradan çıxarmışıq. Birinci hücumunda da şəhərə daxil ola bilmədi, o, bizə rəhm edərmi?

Sərdar İsmayıl Şamaxının sözləri əhaliyə xoş təsir bağışladı. O, sözünü bitirdikdən sonra, ev sahibi müctəhid Hacı Babək sözə başladı: "Mən Qacarı heç vaxt görməmişəm. Lakin o bir şahdır. Şah heç vaxt öz dediyinin əksinə çıxmaz. Mən hər bçi olmasam da bilirəm ki, o, indi toplarından istifadə etməsə də, onları təmir etdikdən sonra yenidən top atəşlərinə başlayacaq. Nərdivanlardan istifadə edəcək. Bizim də o qədər adamımız yoxdur ki, qarşısını alsın. Bu yolla da onlar şəhərə daxil ola biləcəklər. İsmayıl

Şamaxı deyir ki, İbrahimxəlil xan qoşun toplayıb bizim köməyimizə gələcək. Lakin mən bildirdim ki, o, ətraf qonşularla münasibətlərini o dərəcədə korlayıb ki, onların arasında bir dostu belə qalmayıb. İndi də deyirəm ki, o, heç kəsdən kömək ala bilməyəcək. Onun yalnız Dağstanda dostu var. Onu da bilirsiniz ki, Dərbənddə oturan Dağıstan hakimi özü də xacə Qacara itaət edir. Əgər İbrahimxəlil xana qonaqpərvərlik göstərsə, Qacar onun ölümünə hökm verir. Bəlkə Dağıstanın dağlıq yerlərində ona qonaqpərvərlik edərlər. Düzdür, İsmayıl Şamaxı deyir ki, bir illik ərzaq ehtiyatımız var. Əhalinin bir qismi kasıbdır və onların ehtiyatı elə də çox deyil. Onları da düşünmək lazımdır. Yadımdamı bu xacə Kırmanı mühasirə etdikdə, şəhərdən kənardə yeni bir şəhər yaratdı. Amma mühasirədən əl çəkmədi. Aclıq baş verdikdə qapılar açıldı. Şəhərə daxil olan Qacar bütün kişiləri kor elədi, arvadları qoşunun ixtiyarına verdi. Bütün var-yoxlarını aldı. Burada da o, mühasirədən əl çəkməyəcək. O qədər mühasirə edəcək ki, ya divarları dağıdıb, şəhərə daxil olacaq, ya da acından qapıları açacaqlar. O zaman Kırman və Tiflis hadisəsi burada başımıza gələcək.

İsmayıl Şamaxı, Hacı Babək dini rəhbərdən üzr istəyərək, yenə də xacənin nə kişi və nə də arvad olmadığını təkrar edib, ona inanmadığını bildirir. Eyni zamanda qeyd edir ki, o, nə arvad, nə də uşaq sahibi olmadığına görə, həm qadın, həm də kişilərin düşmənidir. Həm də demək istəyirəm ki, siz buyuran kimi nərdivanlardan bir nəfər də

qalxa bilməz. Orada bir nəfər 10 nəfərin qarşısını almağa qadirdir. Əgər tüfənglər vaxtında doldurulub tüfəngçilərə verilərsə, tüfəngin də doldurulmasını İbrahimxəlil xan vaxtında öyrədib.

Sonra Hacı Babək bildirir ki, vədlərinə tam inanmaq üçün şəhərdən çıxıb, xacə ilə danışmaq istəyir.

İsmayıl Şamaxı Hacı Babəkə məsləhət görür ki, heç kəsi cəzalandırmayacağı və heç kəsə zərər yetirməyəcəyi barədə ondan zəmanət alsın. Bunun üçün girov olaraq Şuşada qalsın.

- Mən bildiyimə görə Xanbaba Cahanbaninin oğlanları onun yanındadır. Onlardan birinin adı Abbas Mirzədir. Ona əla qulluq edəcəyik. Mən bilirəm ki, Qacar burdan getməz, öz qoşununu da aparmaz, - deyir.

Hacı Babək də yaxşı bilirdi ki, Qacardan belə bir şeyi tələb etmək özü də qorxuludur. O, qardaşı uşaqlarından birinin orada girov saxlandığını başa düşsə, Hacı Babəkin ölüm əmrini verir.

Nəhayət, Hacı Babək fədakarlıq göstərərək, Qacarı yanına getdi. Qacar onu qəbul etdi. Hacı Babək içəri daxil olanda Qacar çadırın yuxarı başında oturmuş katibinə nə işə yazdırırdı. Hacı Babək içəri daxil olanda Qacar katibi azad edir və çadırdan çıxır. Qacar Hacı Babəkdən nə istədiyini soruşdu. Hacı bildirdi ki, şəhərin əhalisi sizin qəzəbinizdən qorxur. Əks təqdirdə, onlar elə bu gün qapıları açardılar. Bu da Tiflis hadisəsindən sonra onları narahat edib. Qacar bildirdi ki, onlar məni öldürmək istəyirdilər.

Sadəcə mən onları qabaqladım. Mən demişəm ki, qapıları açsınlar. Mənim onlarla heç bir işim yoxdur.

Hacının fikrini başa düşən Qacar “yəqin ki, əhali məndən zəmanət istəyir” – deyər hacının cavabını gözlədi.

- Xeyr, onlar elə bir şey istəyirlər ki, arxayın olsunlar ki, Şəhriyar şəhərə daxil olandan sonra kimsə onların canına, malına toxunmayacaq.

- Sən onlara deyibsən ki, məndən zəmanət istəsinlər?

Hacı Babək dedi ki, bütün şəhər şahiddir ki, mən demişəm ki, şahın sözü zəmanətdir. Ancaq onlar deyirlər ki, qorxudan çıxmaq üçün bir şey lazımdır ki, onlar arxayın olsunlar.

Xacə soruşdu ki, indi şəhərin başçısı kimdir? Hacı cavab verdi ki, İsmayıl Şamaxıdır.

- O, dedi ki, məndən zəmanət almaq lazımdır?

Hacı Şamaxının canından qorxaraq dedi ki, xeyr o, belə söz deməyib. Bunu əhali dedi ki, qorxudan çıxsınlar.

- Məndən nə istəyirlər: pul və ya başqa bir şey?

Hacı dedi ki, onlar şahzadələrə qonaqpərvərliklə yanaşı qulluq etmək arzusundadırlar.

- Onlar mənim qohumlarımdan bir neçəsini girov saxlamaq istəyirlər?

Hacı: – Girov sözünün xahiş edirəm adını çəkməyin, heç kəs elə cəsarət etməz ki, sizin kimi böyük bir Şəhriyardan girov – qan tələb etsin. Sadəcə istəyirlər ki, Qacar şahzadələrindən biri bizim qonağımız olsun və biz onu göz bəbəyimiz kimi əzizləyəcəyik.

- Bu da o deməkdir ki, mənim bir qohumum şəhərdə girov saxlanacaq. Bu da mən tərəfdən qəbul ediləsi deyil. Əhaliyə de ki, mən öz qohumlarımdan heç birini girov və rən deyiləm. Əks təqdirdə mən şəhəri müharibə yolu ilə alıb, əhalini cəzalandıracağam. İndi isə mən hazırım hamısını bağışlayım. Lakin şəhər əhli məndən girov istəyir.

Hacı Babək bildirdi ki, şəhər əhalisi əkinçi, sənətkar, ticarətçi, kəsəbədən ibarətdir, heç görünüb ki, bunlar müharibə istəsin?! Din xadimlərindən həmişə kəsəbə kimi sülh istəyirlər. Bu dəqiqəyə qədər Qacar onun sözlərinə çox inanmasa da indi onun düz dediyinə, yalan danışmadığına inandı. Bildi ki, kişi düz danışır. Şəhriyar indiyə qədər başa düşmədiyi bir şeyi anladı ki, doğrudan da müharibəni Şəhriyarlar, hakimlər və sairələr istəyirlər ki, varlarını artırsınlar.

- Mən dedim ki, xalqa heç bir zərər yetirməyəcəyəm. Ancaq mənim qoşunumun xərci ödənilməlidir.

Hacı Babək yenidən bildirdi ki, xalq kasıbdır. Onlar heç vaxt müharibə istəməyib, haradan sizə zəmanəti versinlər? Qacar bildirdi ki, İbrahimxəlil xanın bütün daşınan və daşınmaz əmlakı mənimdir. Zabitlərin haqqı isə siz tərəfdən ödənilməlidir. Hacı: “Ey böyük Şəhriyar, sizin zabit və əsgərlərinizin sayı ağac yarpağı kimi sayılmazdır, lakin şəhər əhalisinin sayı çox məhduddur. Bu pulu biz haradan almalıyıq?”

Nəhayət çox alver etdikdən sonra razılığa gəldilər ki, 200 min qızıl əşrəfi versinlər və şəhriyar tərəfdən qorunsunlar.

- Sən hələ də deyəsən mənə inanmırsan?

Xacə qulluqçusunu çağırıb, əmr etdi ki, balaca Quranını gətirsin. Qulluqçu Quranını gətirdi. O, möhürünü çıxarıb Quranı möhürlədi. Hacıya verəndə dedi ki, bu Quranı aparıb camaata göstərsin. Mən həyatımda ilk dəfədir belə iş görürəm. Söz verirəm ki, bir zabit və əsgər də sizin camaata əlini də vurmayaçaq.

Elə bil ki, Hacı ilə söhbətdən sonra onun vücudunda dəyişiklik əmələ gəlmişdi.

Hacı Qacardan qayıtmaq üçün icazə istədi. Əsgərlərə onu yola salmaq əmri verildi. Qala divarının yanında Hacıyı sandıqvarı bir qutuya oturdub, yuxarı çəkdilər. Gəlib toplantıda iştirak edən adamlara hadisələri olduğu kimi danışdı. Ödəniləcək pul barədə müfəssəl məlumat verdi.

3. QARABAĞIN TACI ŞUŞANI İŞĞAL EDƏN ŞAH QACARIN HƏYATININ SON GECƏSİ

Qacardan hamıdan çox qorxan İsmayıl Şamaxı Quranı gördükdə rahatlaşdı. Lakin 200 min qızıl əşrəfi xanımların zinət əşyaları da daxil olmaqla çox çətinliklə toplandı. İki gün sonra qala qapısı açıldı və şəhərin hörmətli adamları Qacarı və onun ətrafım qarşıladılar. Silahlar yığıldı. Darvazadan ta İbrahimxəlil xanın sarayına kimi beş yerdə ona qurban kəsdilər. Qacar dərhal bir komendatura təşkil etdi və göstəriş verdi ki, qalan qoşun hissəsinin şəhərə daxil olması qadağandır. Hər bir zabit, əsgər şəhərdə bir şey almaq istəsə onun pulunu ödəməlidir. İlk gün beş əsgər mal alıb, pulunu vermədikləri üçün bərk cəzalandırıldı.

Beləliklə Qacar Şuşaya daxil olub, bac-xəracı aldıqdan sonra İbrahimxəlil xanın əmlakının siyahısını tələb etdi. Nə qədər əmlakı var idi, hamısı onun əmlakına keçdi.

Məlumdur ki, Şamaxı Ağa Məhəmmədi qəbul etdikdən sonra şəhəri tarac etməyi qəti qadağan etdi. Qold Smit bu barədə belə yazırdı ki, xacə Qacarin dərğahında Sadiq xan müəyyən nüfuz sahibi idi. Şamaxıya daxil olduqdan sonra iki nəfər gecə xəlvət fərraşların vasitəsi ilə şəhər varlılarının birinin evinə daxil olaraq bildirirlər ki, Ağa Məhəmməd şah Qacar əmr edib ki, imkanlı ev sahibindən 5 min tümən alsınlar. Bu hadisə o zaman baş verdi ki, sabahı xacə Qacar oranı tərk edib, Şuşaya qayıtmalı idi.

Sadiq və onun iki cinayət şəriki yaxşı bilirdi ki, ev sahibi səhəri gün Ağa Məhəmmədlə heç cür görüşə bilməyəcək. Bu hadisəni nəql edən tarixçi Qold Smit o iki nəfərin adını və eləcə də ev sahibinin adını qeyd etməmişdi (tarixçi Mirzə Camal Cavanşirin yazdığına görə onlar şahın ən yaxın xidmətçilərindən Səfərli bəy və Abbas bəy olmuşlar).

Səhər tezdən qarət olunan şəxs tərpanir ki, gedib Ağa Məhəmməd şah Qacara şikayət etsin. Beləliklə, Şuşaya doğru hərəkət edir. Nəhayət ona deyirlər ki, Şuşada Hacı Babək adında bir şəxs var. Ancaq o, kömək edə bilər. Hacı Babəkin yanına gedib məsələni ona ətraflı danışır. Hacı Babək qarətçilərin adını soruşur. Deyir ki, bilmirəm.

- Onların surətləri yadında qalıb?

Qarət olunan:

- Fəqət birinin surəti, hansı ki, onların böyükləri idi.

Hacı soruşdu ki, onları görsən, tanıyarsanmı? Müsbət cavab aldı. Kişidən nə apardıqlarını soruşdu, o, hamısını yazıb Hacı Babəkə verdi. Hacı Babək dedi ki, üç gündən sonra Qədir bayramıdır və mən gedəcəyəm şahı təbrik edəm və fürsətdən istifadə edib, yazdığın naməni də ona verəcəyəm. Beləliklə, qarət olunan şəxs üç gün qalmalı oldu. Hacı h.q. 1211-ci ilin Zihəccə ayının 18-də yazdığı naməni Qacara çatdırdı. O, naməni alıb cibinə qoydu. Mərasim bitdikdən sonra naməni oxudu. Namənin kənarında bir neçə sətir yazdı və Sadiq xan Nəhavəndini çağıraraq, naməni ona verib dedi ki, bir xəlvət onu Hacı Babəkə çatdır-sın. Sadiq xan da naməni fərraşlardan birinə verir və bir

saatdan sonra namə Hacı Babəkə çatır. Bu namədə Ağa Məhəmməd şah Qacar göstəriş verir ki, sabah səhər namazı ərəfəsində şikayət edən şəxs onun yanında olsun. Qarət olunan şəxs Qacarı hüzuruna gəldi və baş verən hadisəni olduğu kimi ona danışdı və Sadiq xanın nişanəsini verdi. Sadiq xanın burnunun üstündə illik yaranın (sələk) yeri qalmışdı. Elə qarət olunan adam bu nişanı da dedi. Xacə Qacar bildirdi ki, o, bir nəfəri içəri çağıraraq bəzi tapşırıqlar verəcək. Qarət olunan isə diqqətlə baxsın, görsün evinə iki nəfərlə gələn o idi, ya yox. Qacar xidmətçini çağıraraq dedi ki, Sadiq xanı çağır. Bir neçə dəqiqədən sonra Sadiq xan içəri daxil olur və baş əyir.

Qarət olunan arxası qapıya və üzünü xacəyə doğru dayanmışdı. Əynində paltar, başında papağı və başını da aşağı dikmişdi. Evinə qarətçilər gələndə isə nə əynində paltar, nə də başında papaq var idi. Ona görə Sadiq xan onu tanımadı. Qacar Sadiq xandan soruşdu ki, dünən verdiyim namə hacıya çatdırıldı, ya yox? Sadiq xan dərhal göndərdiyini və Hacıya çatdırıldığını xəbər verdi. Qacar qarət olunanı, adamı tanıyıb-tanıdığını soruşdu. Kişi bildirdi ki, o gecə iki nəfərlə onun evinə gələn həmin şəxs idi. Buna heç bir şübhəm yoxdur. Mən tək onun sifətini deyil, səsini də tanıdım. Qacar onun evini və harada qaldığını soruşdu və dedi ki, evdə ol, sənə lazımı xəbəri verəcəyəm. Gedəndə isə başını aşağı sal ki, səni tanıyan olmasın.

Bir az sonra Sadiq xanı oradan uzaqlaşdırmaq məqsədilə çağırır və göstəriş verir ki, düşərgənin üç ağac-

lığında (bir ağac 7 km-ə bərabərdir) ərik olur. Bir az al, tez də qayıt. Sadiq xan bəzi bəhanələrlə bunu sabaha saxlamaq istəsə də, xacə Qacar özün bilərsən, istəyirsən sabaha qalsın. Amma mən səhər yeməyi vaxtı ərik yeməliyəm, - deyir.

Sadiq xan dərhal atına minib hərəkət etdi. Elə ki, təqribən bir saat keçdi, Sadiq xanın evinin yoxlanılması haqqında fərman verdi. Yoxlama nəticəsində Şamaxıda edilən qarət mallar aşkar edildi və onları Qacara apardılar. Qarət olunan şəxs əşyalara baxan kimi, ona məxsus olduğunu, lakin bunlar əşyaların hamısının olmadığını bildirdi. Qacar dedi ki, qalan əşyalar onunla gələn iki nəfərdədir, onları da gətirəcəyik. Hər şey özünə çatacaq və mən də onları cəzalandıracağam. Sabahı səhər tezdən Sadiq xan Nəhavəndi iki qutu əriyi abdarxanaya (burada meyvə və digər bu kimi ərzaqlar qorunardı) təhvil vermək istədikdə, cinayət yoldaşları dünənki hadisə haqqında ona məlumat verirlər və qızıl əşyalarını Qacara apardıqlarını da qeyd edirlər. Bunlar məşvərət edəndə xəbər gəlir ki, şəhriyar əriyin gətirilməsini gözləyir. O, şahın ərik istəməsini özünə qarşı mərhəmətli olması kimi yozur. Sadiq xan cinayət dostlarına deyir ki, elə də böyük xətərlə üzləşməmişik. Qacarın mənə böyük hörməti var. Ola bilsin ki, pul, əşyaların yarısını və yaxud da hamısını istəsin, sonra hamısını yaddan çıxaracaq.

Sadiq xan Nəhavəndi otağa daxil olur. Ona elə gəlir ki, şahı ərikdən başqa heç bir şey maraqlandırmır. Xacə

çox qapalı adam olduğundan ancaq ərik haqqında söhbət edirdi. Sadiq xana dedi ki, iki qutudan birini aç. O, əriyin bir dənəsini iki bölüb yedi. Sonra: “Əriyi gərək səhər-səhər yeyəsən, sonra yeyilən ərik onun dadını vermir, - dedi. O, ikinci əriyi yedikdən sonra adama elə gəlirdi ki, o üç nəfərin etdiyi işlər onu qəti maraqlandırmır. Doyunca ərik yedikdən sonra Sadiq xana dedi ki, qalanları götür apar. Bu vaxt cinayət şərikləri narahatlıqla Sadiq xanı gözləyirdilər ki, Şəhriyarla olan görüşdən danışsın.

İngilis Qold Smit hadisələri belə izah edir:

– Sadiq xan iki qutu əriklə qayıtdıqdan sonra, Qacarın casusları onu göz altına aldılar. Qacar başa düşmüşdü ki, əgər Sadiq xan Nəhavəndinin cinayət şərikləri gizli fərraşların içərisində olsalar, şübhəsiz ona evinin yoxlanılması barədə deyəcəklər. Odur ki, öz casuslarına tapşırırdı ki, Sadiq xanla kimin əlaqə yaratdığına diqqət yetirsinlər. Casuslar Sadiq xan qayıdan kimi iki nəfərin ona yaxın gəldiyini müşahidə etdilər (bu iki nəfərin adı tarixdə qeyd olunmayıb) və ona nə isə dedilər və Sadiq xan onların sözlərindən çox narahat oldu.

Sadiq xan Ağa Məhəmməd şah Qacarın yanından iki qutu əriklə çıxanda da ona yaxınlaşıb, söhbət edib və ərikdən də yedilər. Casuslar bunu da Qacara çatdırdılar. Qacara sübut olundu ki, o iki nəfər Sadiq xanla birgə olub. Həmin gün, axşam Şamaxıda qarət olunan adamı və eləcə də Sadiq xanla həmin iki gizli fərraşı yanına çağırırdır. Onlar Qacarın otağına daxil olub Şamaxıda qarət etdikləri

adamı görəndə titrəməyə başladılar. Qacar onlara bildirdi ki, qarət etdikləri pul və bəzək əşyalarının bir qismi Sadiq xanın evindən aşkar olunaraq götürülüb. Qalanlarını da mal sahibinə qaytarın. Məcburiyyət qarşısında qalan iki nəfər əşyaların qalanlarını qaytarmalı oldular. Qacar qarət olunandan hər şeyin düz olub-olmadığını soruşduqda, o, bildirdi 200 tımən azdır. Qacar əmr etdi ki, 200 tımənini evin sandığından ona versinlər və qeyd etdi ki, bu üç nəfər öldürüləndən sonra onların mallarından götürəcəyəm. Axşam olduğundan onlar arxayın oldular ki, bu gecə yox, sabah səhər öldürəcəklər.

Jan Kevr yazırdı: “Bu gecə Ağ Məhəmməd şah Qacarın son gecəsi hesab edilir ki, bu da şənbə günü axşam, 1211-ci il hicri xətəri zihəcə ayının 21-nə təsadüf edir. Adi günlər kimi hava qaralandan sonra çiraqlar yandırılır, namazını qılır və bəzi məsələləri həll etmək üçün Urmiyə vəzirini qəbul edir. O, sonra şam edir və sonra yataq otağına gedir. Yataq otağında onu kitab oxuyanı şeyx Cəfər Tənkabini gözləyir. Qalxıb iki əlini döşünə qoyub, təzim edir.

Bu gün həmin üç nəfər göz altına alınır və həbs edilir. Lakin gizli fərraşbaşı lazımı qədər diqqətli deyildi. Səbəbi də onların eyni işə qulluq etmələri idi. Sadiq Nəhavəndi özü bir zaman “xəlvətdə” qulluq etdiyindən onlarla ömrünün sonuna kimi dost olmuşdu.

Ona görə də fərraşbaşının üzü gəlmirdi ki, onların əllərinə zəncir vurub, ayaqlarına kündə keçirə. Sadiq xan o

iki nəfərə dedi ki, sabah səhər tezdən Qacar bizi öldürdü-rəcək. Bunun bir əlacı var ki, o da biz fürsətdən istifadə edib, onu aradan götürək. Onsuz da burada heç kəs ondan razı deyil.

İkinci gizli fərraş:

- Sizə elə gəlmir ki, ondan sonra qardaşı oğlu Xanbaba Cahanbani şahlığa gələcək?

- Xanbaba Cahanbani Şirazda, biz burada, ta ona xəbər çatana, o, şahlıq fikrinə düşənə və buraya gələnə kimi, biz əmin-aman bir yerdə olarıq.

- Məsələn harada? – Birinci gizli fərraş soruşdu.

- Rusiyada, - deyə Sadiq xan cavab verdi.

- Orada bizi tutub, İrana təhvil verərlər, deyə - birinci gizli fərraş cavab verdi.

- Belə olduqda Osmanlıya gedib və sonra arvad-uşağımızı da oraya gətirdərik deyə, - Sadiq xan cavab verdi.

İkinci gizli fərraş:

- Sən varlı adamsan, bunu edə bilərsən. Mən isə kasıb adamam, haradan ailəmi gətirdə bilərəm, onları tutub orada öldürərlər.

- Siz istəsəniz varlı ola bilərsiniz.

Sadiq xan onlara bildirdi ki, biz Qacarı öldürdükdən sonra onun otağında və ətraf otaqda o qədər pul və qızıl – cəvahir var ki, onları götürüb bölsək, bizim uşaqlarımıza da bəs edər. Sadiq xan hiss etdi ki, iki fərraş sabah öldürüləcəklərini bilsələr də, Qacarı öldürməkdən qorxurlar. O da təkbaşına bu işin öhdəsindən gələ bilməz. Başqa bir tə-

rəfdən düşərgələrdə olan nizam-intizam Şuşada da olsaydı, heç kəs Qacarı yanına yol tapa bilməzdi. Burada yalnız iki nəfər Qacarı yataq otağının qarşısında qarovul çəkirdi.

Sadiq xan bildirdi ki, Qacarı yuxusu çox yüngüldür. Balaca bir səs onu yuxudan oyada bilər. Ona görə də qarovulçunun boğazını elə sürətlə kəsmək lazımdır ki, xar-xır etməyə də vaxtı qalmasın. Həbsxana Ağa Məhəmməd şah Qacarı yataq otağından çox uzaq idi. Əgər həbsxanada bir adam qışqırsaydı belə, onun səsinə Qacar oyana bilməzdi. Lakin başqaları eşidib, gəlib üç nəfəri tutardı. O da səssiz öldürülməlidir ki, onun qışqırığına kimsə gəlməsin. Onu öldürəndən sonra əgər bizi tutsalar da, heç olmasa bir müddət həyatdan zövq ala biləcəyik. Buradan apardığımız pul və cəvahiratla yaxşı yaşayacağıq. İrandan çıxaq, ömrümüzün sonuna kimi rahat yaşaya biləcəyik. Bu söhbətlər gizli fərraşlara təsir etdiyindən, onlar razılaşırdılar.

- Qapı bağlı deyil, biz onu açıb və dərhal qarovula hücum etməliyik, iki nəfər onu tutmalı, üçüncü adam onu öldürməlidir.

İş bölgüsü oldu və qərara alındı ki, iki gizli fərraş onu saxlamalı və Sadiq xan qarovulçunun belində olan xüsusi bıçağı çıxarıb onun hülqumunu kəsməlidir. İş Sadiq xanın planlaşdırdığı qaydada yerinə yetirildi. Sadiq xan əlində yalandan bir kağızı qarovulçuya göstərərək mühüm bir namə olduğunu bildirir və digər əli ilə cəld belindəki bıçağı çıxarıb qarovulçunun hülqumunu kəsir.

Xacə Qacarı otağının qabağında olan iki qarovulçunu da bu şəkildə aradan götürürlər. Bu da iki səbəbdən əmələ gəldi. Birincisi ona görə ki, qarovulçular Sadiq xanın və digər iki gizli fərraşın həbs olunmalarından xəbərsiz idilər. İkincisi ondan ibarətdir ki, onlar həbs edildə formalarını dəyişməmiş və gizli fərraşların geyimlərindən istifadə etmişlər.

Ağa Məhəmməd şah Qacar öldürüldü.

Jan Kevr yazır: “Demək olar ki, Nadir şahla Ağa Məhəmməd şah Qacarı ölümü eyni ssenari ilə baş vermişdi. Hər ikisi də öz adamları tərəfindən qətlə yetirilmişlər...”

Qabaqda Sadiq xan, arxada isə iki cinayət dostu çox yavaş-yavaş, ayaqlarının səsi belə eşidilmədən, şəhriyarın yataq otağının qapısında iki qarovulçuya yaxınlaşırlar. Sol əli ilə naməni qarovulçunun gözü qabağında tutaraq, sağ əli ilə xəncərini çıxarıb, qarovulçunun hülqumunu kəsir və digər əli ilə tüfəngini tutur ki, yerə düşüb səs çıxarmasın. Bu zaman Sadiq xanın iki cinayət yoldaşı ikinci qarovulçunun ağzını tutub boğazını üzürlər. Cəsədləri yerə uza-daraq yavaş-yavaş xacənin yataq otağının qapısını açıb içəri daxil olurlar. Onun yatağına yaxınlaşırlar. Ancaq onun üzünü görmürdü. Bu dəmdə ayıq yatan Ağa Məhəmməd şah Qacar gözlərini açır. Lakin Sadiq xanın bıçağı onun hülqumunu kəsir. Bir-iki dəfə Qacar başını qaldırıb səs salmaq istəsə də, səsi çıxmır. Sadiq xanın cinayət yoldaşları şah damar ayrılısın deyər, bir neçə dəfə yumruqla başından vururlar.

Tarixçilərin dediyinə görə Qacarin otağında bir neçə kürür tükən pul var idi ki, onları götürürlər. Buradan çıxan kimi şəhərin qapısına yaxınlaşıb qapını açmalarını, bunun şəhriyarın əmri olduğunu bildirirlər. Əlindəki kağızı göstərərək deyirlər ki, bu namə çox tez bir vaxta ünvanına çatmalıdır. Nəhayət qapı açılır və onlar şəhərdən çıxırlar. Yolda qoşun düşərgəsinin başçısı (fərmandehi) Sadiq xan Şəqaqiylə rastlaşırlar. Bir az danışandan sonra Şəqaqi onlardan şübhələnir, onların silahlarını alıb, əllərini bağlayaraq, qoşun düşərgəsinə aparırlar. Beləliklə, üç cinayətkarın hər üçü də tutulur.

Beləliklə, Ağa Məhəmməd şahın Şuşada hökmranlığı uzun sürmür və şəhərə daxil olmasının yeddinci günü Sadiq xan Nəhavəndinin rəhbərliyi ilə 1797-ci il iyulun 4-də öz yaxın xidmətçiləri Səfərli bəy və Abbas bəy tərəfindən qətlə yetirilir. Qatillər şahın tacını, həmailini, bazubəndini və digər qiymətli əşyalarını götürərək otağı tərk edirlər.

Beləliklə, şah Qacarin öldürülməsinə dair bir çox tarixçilər və yazarlar müxtəlif fikirlər söyləmişlər ki, bu da bəzi müzakirələrə səbəb olmuşdur.

Məsələn, Qold Smit və Jan Kevrin fikrincə xacə şahın ölümündə əsas iştirakçı sərkərdə Sadiq xan Şəqaqi deyil, Sadiq xan Nəhavəndi olmuşdur.

Əhməd bəy Cavanşir və Mirzə Camal Cavanşir Ağa Məhəmməd şahın qətlə yetirilməsi barədə belə yazırdılar: “İbrahimxəlil xan qaladan çıxıb, Balakənə gedəndən sonra Ağa Məhəmməd şah heç bir maneəyə rast gəlmədən

Şuşa qalasına girib bir həftə orada qaldı. Bir gecə xoşu gəlmədiyi bir işə görə Səfərli bəy və Abbas bəy adlı iki nəfər yaxın xidmətçisinə çox açıqlanıb dedi: “Şəhər açılan kimi hər ikinizə ağır cəza verəcəyəm”.

Onlar bilirdilər ki, şah heç vaxt öz dediyindən və buyruğundan dönmür. Odur ki, canlarının qorxusundan səhər açılana qədər onu öldürməyi lazım bildilər. Səhər açılan zaman şah yuxuda ikən otağına girib iti xəncərlə onu öldürdülər. Qapıları bağladılar. Şahın cavahir bazibəndini, tacını və həmailini götürüb, Sadiq xan Şəqaqinin yanına getdilər və əhvalatı ona söylədilər.

Sadiq xan qorxudan onların sözüne inanmadı. Lakin Səfərli bəy şahın cənazəsini göstərəndən sonra o, tez bazubəndi, tacı və hamaili götürərək öz mənzilinə gəldi. Şaiyə yaydı ki, gah ona Gəncəyə və Gürcüstana getməyi əmr etmişdir. Şəqaqi qoşununu, adamlarını və qatillərdən biri olan Abbası özü ilə götürüb, qaladan çıxdı. Səfərli bəy qalada qaldı.

N.Axundov və sonralar T.Köçərli kimi tədqiqatçı alimlər Ağa Məhəmməd şah Qacarin saray xidmətçisi olmuş, milliyətcə erməni olan A.Bək.Nazaryanın 1886-cı ildə Sankt-Peterburqda erməni dilində nəşr olunmuş “Qarabağın sirləri” adlı kitabına əsaslanaraq Qacara qarşı sui-qəsdin İbrahimxəlil xan və onun vəziri Molla Pənah Vaqif tərəfindən təşkil olunması fikrini irəli sürür. Onun yazdığına görə, şahın qətlinin iştirakçısı Səfərli bəy edamından əvvəl, 1778-ci ildə yeni şaha – Fətəli şaha deyibmiş

ki, İbrahimxəlil xan ona böyük miqdarda pul və qiymətli hədiyyələr göndərib. Səfərli bəy şah qoşunları ilə birlikdə Şuşaya daxil olduqdan sonra M.P.Vaqif ona dörd dəfə artıq hədiyyə verib, Ağa Məhəmməd şahı öldürməsinə xahiş etmişdir.

T.Köçərli hesab edir ki, həm İbrahimxəlil xan, həm də Vaqif bu tədbirə əl ata bilərdilər (T.Mustafazadə. "Qarabağ xanlığı" 2010, səh.176).

Bununla əlaqədar rus tarixçisi R.Q.Butkonun şah Qacarın Azərbaycan xanlarının gizli məsləhəti ilə öldürülməsi kimi qeydləri bizdə bir daha Ağa Məhəmməd şahın qətlinin əvvəlcədən planlaşdırılması haqqında fikir yaradır.

Əhməd bəy Cavanşir özünün "Qarabağ xanlığının tarixi" nə dair əsərində yazırdı: "İbrahimxəlil xanın Car-Balakəndə olmasından istifadə edən Məhəmməd bəy Qarabağ xanlığında hakimiyyəti ələ keçirmək qərarına gəldi. O, öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün İbrahimxəlil xana sadıq olan adamları məhv etməyə başladı. Qətlə yetirilənlər arasında Molla Pənah Vaqif və onun oğlu da var idi. Həsən bəy İxtanın və başqa yazarların məlumatına görə İbrahimxəlil xanın vəziri Molla Pənah Vaqif Ağa Məhəmməd şahın ölümü ilə əlaqədar İbrahimxəlil xanı təbrik edir, ona göz aydınlığı verməklə "Qarabağın hökmdarlığı səni gözləyir" – deyib onu tezliklə Şuşaya qayıtmağa çağırırdı. Deyilənə görə məktub Məhəmməd bəyin əlinə keçmiş, onun əmri ilə Molla Pənah Vaqif və oğlu Əli bəy öldürülmüşdür". (Yenə orada. Bakı 2010. səh. 177).

Əhməd bəy Cavanşir bu məsələ ilə bağlı yazırdı ki, – Fətəli şah Qacardan əmr alan İbrahimxəlil xan öz xanlığına qayıtdı. Fətəli şah Ağa Məhəmməd şahın cənazəsini və onun ölümündə iştirak edən Məhəmməd bəyi İrana – onun yanına göndərməyi tələb etdi. İbrahim xan Məhəmməd bəylə münasibətləri dinc yolla qaydaya salmaq fikrində idi. Lakin əmisinin fikirlərinə həmişə şübhə ilə yanaşan Məhəmməd bəy onun məsləhətlərinə baxmayaraq, qorxuya düşərək əvvəlcə şəkili Məhəmməd Həsən xanın yanına getdi. Bir qədər sonra xan onu Məhəmməd xanla qanlı düşmən olan Şamaxılı Mustafa xana təhvil verdi. Mustafa xan öz düşmənlərindən intiqam alaraq onu edam etdirdi.

4. BİRİNCİ RUS-İRAN MÜHARİBƏSİ QARABAĞIN VƏ ŞUŞANIN YENİDƏN İŞĞALI

İran şahı Ağaməhəmməd şah Qacarın Qarabağı və onun mərkəzi gözəl Şuşanı İran İmperiyasının tərkibinə qatmaq planı iflasa uğradığından bir qədər sonra, yəni XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda daxili və beynəlxalq vəziyyət daha da mürəkkəbləşmişdi. Ölkədə feodal pərakəndəliyi davam edir, hər-mərclik hökm sürürdü. Bütün bunlar, bu zəngin ölkəni ələ keçirməyə çalışsan, olduqca qüvvətli qonşuların işğalçılıq planlarını getdikcə gücləndirirdi. Bir tərəfdən İran və Türkiyə, digər tərəfdən isə Rusiya Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycanda hökmüranlığa can atırdı. Bu baxımdan da Cənubi Qafqaza qoşun yeridən Rusiya 1801-ci ildə Şərqi Gürcüstanla birlikdə Borçalı, Qazax və Şəmşəddil sultanlıqlarını da qəsb etdi. Bununla da Azərbaycan torpaqlarının işğalına başlanıldı. 1803-cü ildə tarixdə “Qanlı general” kimi tanınan Sisianovun göstərişi ilə çar qoşunları Car-Balakən, Şəmkiri tutdu. 1804-cü ildə bir aylıq gərgin döyüşdən sonra Cavad xanın başçılıq etdiyi Gəncə xanlığı işğal edildi. Ramazan bayramı günündən - yanvarın 3-dən başlayaraq ruslar Gəncədə vəhşiliklər və geniş dağıntılar törətdilər. Cavad xan və oğlu həlak oldu. Gəncənin adı dəyişdirilərək Yelizavetpol adlandırıldı. Bu vəziyyətlə barışmayan İran və Türk dövlətləri çar Rusiyasına qarşı hərbi əməliyyata başladılar. Gəncənin işğalından bir qədər sonra

Sisianov Qarabağ, Şəki və Şirvan hakimlərinə təziq göstərərək onları Rusiyanın himayəsini qəbul etməyi məcbur etdirdi. Bütün bunlar xanları, xüsusən Qarabağ xanını təşvişə salmışdır. Sisianovun Xarici İşlər Nazirliyinə yazdığı bir məktubda deyilirdi: “İran qoşunlarının hərəkətindən qorxuya düşən İbrahimxəlil xan öz nümayəndəsini yanımıza göndərərək, bizə itaət etmək istəyini bildirir. Mənə elə gəlir ki, onu buna qorxu vadar etmişdir”. İbrahimxəlil xanın general Sisianovla apardığı danışıqların gedişində Qarabağ xanlığını Rusiyanın hakimiyyəti altına keçməsi haqqında müqavilə layihəsi işlənib hazırlanırdı. Bütün bunlar Fətəli şahı daha çox narahat edirdi. O, müxtəlif yollarla İbrahim xanı Rusiyanın asılılığına düşməkdən çəkəndirməyə çalışırdı.

Bu dövrdə Qarabağ xanlığında daxili, siyasi vəziyyət və Qacar sarayının intriqaları haqqında məşhur tarixçi Mir Mehdi Xəzani yazır ki, İbrahim xanın Rusiyaya itaət etməsinin səbəblərindən biri bu idi ki, Ağa Məhəmməd şahın basqınlarından sonra Qarabağ dağılmış və qarət olunmuş vəziyyətdə idi. Üstəlik xanın özü qocalmışdı. Övlad və oğlanları gələcəkdə hakimiyyət üstündə bir-biri ilə ədavətə başlamışlar. Bundan xəbər tutan Fətəli şah xanı və oğlanlarını İrana onun hüzuruna gəlmələrini məsləhət bildi. İbrahimxəlil xan əvvəlcə şahın təklifini qəbul etmək istədi. Lakin hasil olmasını görmədikdə şah onun sarayında qulluq edən İbrahim xanın oğlu Əbülfət xanın başçılığı ilə 5 min nəfərlik bir ordunu Qarabağa göndərməyi qərara

aldı. Məhəmmədhəsən ağa, Mehduqulu ağa və Xanlar ağa öz aralarında ədavəti bir kənara qoyub birləşdilər və atalarından Əbülfət ağanı Qarabağa buraxmamağı tələb etdilər. Mirmehdi Xəzaninin yazdığına görə oğlanlarının təsiri ilə o, Əbülfət xana yazdı ki, qayıtsın və Qarabağ torpağına gəlməsin. Tarixçi Mirzə Camal da İbrahim xanın Əbülfət ağaya məktub yazaraq ondan Qarabağ torpağına ayaq basmamasını tələb etdiyini yazırdı. (*Mirzə Camal. "Qarabağ tarixi". "Qarabağnamələr", I kitab Bakı 1989. səh 104*)

Əbülfət xan anladı ki, cavab qardaşlarının təsiri ilə verilmişdir. Buna görə də atasının sözünə məhəl qoymayıb qoşunla xanlığın Zəngəzur və Qapanat (Qafan) mahallarına daxil oldu. Qafan çuldur və Güney mahallarını tam nəzarət altına aldı və Bərguşad çayı sahillərində düşərgə saldı. Onun məqsədi şahın göstərişi ilə Şuşanı tutmaq idi. İbrahim xan başda olmaqla onun oğlanları ara çəkişmələrini bir kənara qoyaraq birlikdə xeyli qüvvə toplayaraq indiki Fizuli rayonunun ərazisində olan Tuğ və Qızılqışlaq kəndləri ətrafında baş verən döyüşdə Əbülfət ağanın hücumu dayandırıldı. Əbülfət ağanın qoşunları silah və sürsatlarını atıb qaçdılar. Əbülfət ağa az miqdarda qoşunla qaçıb Arazın o tayına keçdi. Tarixçilərin qeyd etdiyi kimi, Fətəli şah Əbülfət ağanın uğursuzluqlarından xəbər tutub, zahirən onu məzəmmət etdi. İbrahimxəlil xanın yanına adam göndərüb, Əbülfət ağanın guya ondan

icazəsiz Qarabağa hücum etdiyini bildirdi. (*Bax T. Mustafazadə. "Qarabağ xanlığı". Bakı 2010. səh.187-188*)

Qarabağ xanlığını hərbi yolla itaətə gətirməyin mümkün olmadığını görən Fətəli şah İbrahimxəlil xanı diplomatik yolla Rusiyanın himayəsi altına keçməkdən çəkindirmək qərarına gəldi. Kərim xan, Rəhim xan və digər xanlardan ibarət elçiləri xüsusi fərmanla Qarabağa göndərdi. Fərmanın məzmunundan aydın olurdu ki, Fətəli şah indiyə qədər heç kəsə etmədiyi güzəştləri İbrahim xana etməklə onu Rusiyanın himayəsi altına keçməsinə imkan vermək istəmirdi. Belə ki, Fətəli şah Qarabağ mahalını şah xəzinəsinə çatmalı olan mədaxil ilə birlikdə əbədi olaraq İbrahimxəlil xana verməyi öhdəsinə götürürdü. Edilən bu güzəştlərin müqabilində rus qoşunlarının hücumunun qarşısını almaq üçün Tiflis və Gəncə yolunun üstündə olan Əskəranın hər iki qalasında İran ordusu yerləşdirilməli, Şuşa qalasının yaxınlığında qazılmış səngərlər də bu ordunun ixtiyarına verilməli idi. Lakin, şahın bu təklifləri də heç bir nəticə vermədi. İbrahim xan Qarabağ xanlığının Rusiyanın himayəsi altına keçməsi siyasətini daha böyük inadkarlıqla davam etdirirdi.

Bu addımın gələcəkdə nə kimi nəticə verəcəyini düşünməyən xan müqaviləni tezliklə başa çatdırmağa tələsirdi. Onun rus komandanlığı ilə xanlığın müstəqilliyini qoruyub saxlamaq şərti ilə himayə haqqında müqavilə bağlamaq üçün danışıqlara başlamaq tədbiri də bəzi obyektiv və subyektiv səbəblərdən də boşa çıxırdı.

1804-cü ilin yanvarında Gəncəni zəbt etdikdən sonra Sisianov gözəl Qarabağ və Şəki bölgəsini ələ keçirməyi qarşısına məqsəd qoyaraq onlara təzyiq göstərir və hədə-qorxu gəlirdi. Hətta Rus generalı məktublarının birində İbrahimxəlil xanı “qorxaq, tülkü, ağacda bitməyən yarpaq” kimi ifadələrlə təhqir edərək xanın danışıqlar haqqında təklifini rədd etmişdi. Sisianov kinayə ilə İbrahim xana yazırdı “ Dünyada harada görünüb ki, qartal milçəklə danışıqlar aparsın. Zəif güclüyə itaət etmək üçün yaranmışdır” (Bax.T.Mustafazadə, “Qarabağ xanlığı”. Bakı 2010. səh. 189)

Bir qədər sonra isə general İbrahim xandan sözsüz Rusiya himayəsini qəbul etməsini ultimativ tərzdə tələb etdi. Bu zaman Qarabağ xanlığında daxili vəziyyət mürəkkəb idi. Ağa Məhəmməd şah Qacarın dağıdıcı yürüşləri nəticəsində xanlığın əhalisi var-yoxdan çıxmış, ərzaq məhsullarının qıtlığı ilə üzləşmişlər.

Məlumdur ki, Qarabağ həm Rusiya, həm də Qacarlar dövləti üçün böyük Strateji əhəmiyyətə malik idi. Şuşa o zaman ki, İran sərkərdələrinin və o cümlədən şahın özünün rəyinə görə cənubi Qafqazın açarı, Rusiya üçün İranın qapısı hesab edilirdi. Bu baxımdan da Qarabağı tezliklə ələ keçirməyə tələsən Sisianov Qarabağ xanlığını dinc yolla itaətə gətirmək xəttini əsas götürərək öz şəxsi nümayəndələrini mayor Lisanoviç başda olmaqla Şuşaya göndərir ki, xanı Rusiyanın himayəsini qəbul etməyə razı salsınlar.

Mayor Lisaneviç Şuşaya gələn kimi xan nüfuzlu bəyləri də çağırmaqla yığıncaq keçirdi. Bir həftəyə yaxın məsləhətləşmələrdən sonra bütün bəylər və saray adamları Rusiyanın himayəsini qəbul etmək haqqındakı təklifi rədd etdilər.

Ancaq gərgin keçən mübahisələrə İbrahimxəlil son qoydu. Xan divanın rəyi ilə hesablaşmayaraq müqavilənin mətnini qəbul etdi.

Müqavilənin imzalanması haqqında İbrahim xanın prinsipial razılığını alan Sisianov 1805-ci il mart ayının 14-də İbrahim xana yazdığı məktublarında olduqca məmnun olduğunu bildirdi. O, eyni zamanda aprel ayında çara məktub göndərərək İbrahimxəlil xanın, eləcə də onun yaxın qohumu Şəki xanı Səlim xanın müqaviləni imzalayaraq imperatora sədaqət andı içməyə razılaşdıqları haqqında məlumat verdi. General ümid etdiyini bildirdi ki, xanların ödəyəcəyi bac-xərac Gürcüstandakı rus inzibati idarəsinin xəzinəsini xeyli zənginləşdirəcəkdir. (Bax. T.Mustafazadə. “Qarabağ xanlığı”. 2010 səh. 190-191)

Beləliklə İbrahim xan və Şəkili Səlim xan öz əyanları və xidmətçiləri ilə (sayı 600 nəfərə çatırdı) Sisianovun Gəncədən 20 verst aralıda Kürəkçay sahilindəki düşərgəsinə gələrək 1805-ci il mayın 14-də müstəmləkəçilik xarakterli bədnam Kürəkçay himayə müqaviləsini imzaladılar və imperatora sədaqət andı içərək, öhdəliklər götürdülər.

Müqavilə Giriş və II maddədən ibarət idi. Girişdə İbrahim xan və Sisianov təntənəli şəkildə müqavilə bağladıklarını bəyan edirlər.

Müqavilənin I-ci maddəsində deyilirdi ki, İbrahim xan İrandan və ya hər hansı bir digər dövlətdən asılı olmağa and içir. İkinci maddəyə görə Rusiya imperatoru özü və varisləri adından xanın və varislərinin, mülklərinin qorunmasını vəd edirdilər.

Müqavilənin beşinci maddəsinə görə Rusiya xanı və onun ailəsinin mülklərini qorumaq üçün Şuşada 500 nəfərlik rus hərbi dəstələri yerləşdirilməli idi. Böyük təhlükə yaranarsa baş Komandan əlavə qüvvələr göndərilməli idi. Altıncı maddədə deyilirdi ki, Şuşada yerləşdirilən qoşun hissəsinin bütün xərcləri xanların üzərinə düşürdü.

Müqavilənin şərtinə görə Qarabağ və Şəki xanları müstəqil xarici siyasət yeritməkdən imtina edir və Qafqazdakı Rus qoşunlarının komandanı ilə əvvəlcədən razılaşdırmadan qonşu hakimlərlə əlaqə saxlamamalı idi, əgər onlardan elçilər və yaxud məktublar gələrsə olduqca mühümlərini baş komandan göndərməli, bəziləri barədə (yəni az əhəmiyyətli) isə xanın yanında qoyulmuş rus zabiti ilə məsləhətləşməli idi.

Səkkizinci maddədə Qarabağ xanının rusiya xəzinəsinə ödəyəcəyi xərcin miqdarı və ödəmə qaydası müəyyənləşdirildi. 8000 əşrəfi miqdarında xərac verilməli idi. Həmin maddədə həm də qeyd edilirdi ki, İbrahim xan

ŞUŞA

özünün ikinci oğlu Məhəmməd Həsən ağanın böyük oğlu Şükurullahı girov sifətilə Tiflisə göndərilmişdir.

İbrahim xanın Rusiyanın hakimiyyətini qəbul etməsi şah sarayının kəskin qəzəbinə səbəb oldu. Kürəkçay müqaviləsi imzalandığından az sonra, yəni 1805-ci il iyun ayında Qacarların hərbi birləşməsi Xudafərin Körpüsündən Araz çayını keçərək Qarabağ ərazisinə soxuldu. Artıq iyun ayında Pirqulu xan Qacarı başçılıq etdiyi 10 min nəfərlik İran ordusunun ilk dəstələri tərkibində Qarabağ atlıları olan rus qoşunu ilə döyüşə girdi. Bu döyüş barədə danışan Mirzə Camal yazırdı: - Qızılbaşlar Cəbrayıl bağları yaxınlığında Qarabağ və Rus əskərlərinə rast gəldilər, olduqca bərk vuruşma oldu. Üstünlük qazana bilməyən Qarabağ ordusu geri çəkilməyə məcbur oldu. Bu döyüşdə qalib gələn İran ordusu Qarabağda böyük dağıntılar törətdilər. Mərhum Məhəmməd Həsən ağa Şuşa qalasının mühafizəsini təşkil etmək üçün təcili qalaya qayıtdı.

(Qarabağnamələr 1-ci kitab. B. 1989 s.104-148)

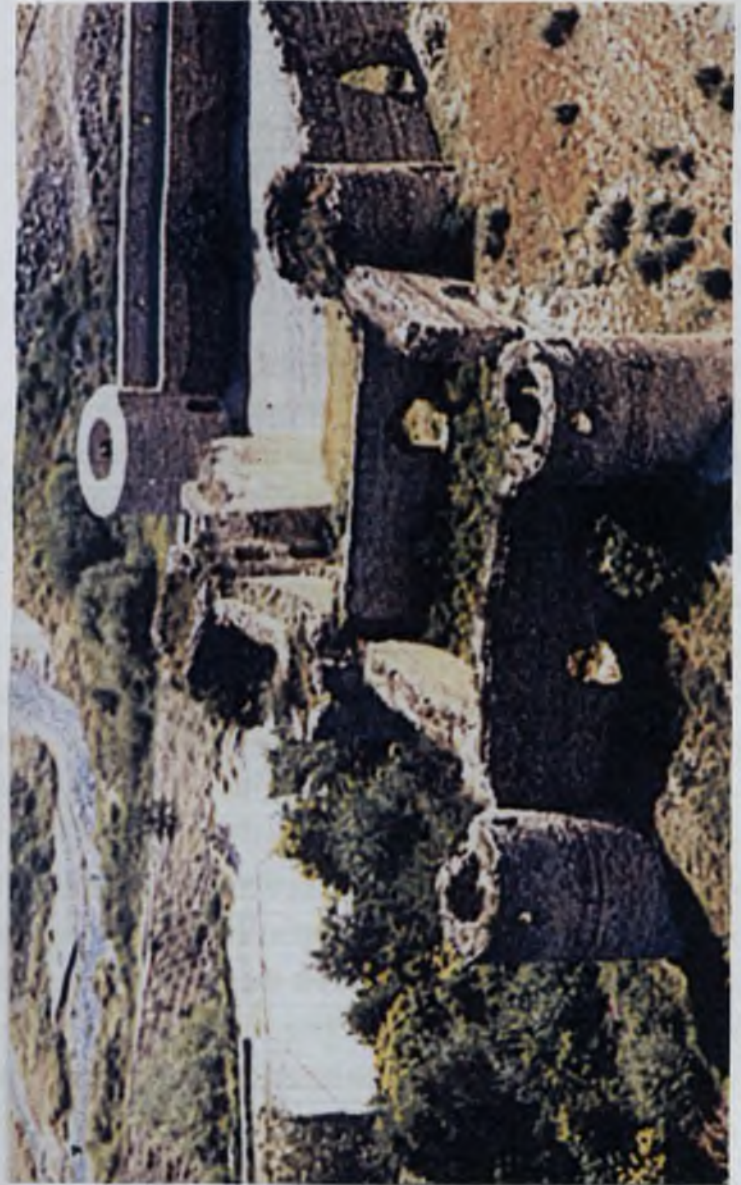
Beləliklə Rus hökuməti elə ilk vaxtdan Qarabağ xanlığını müdafiə etmək haqqında öz üzərinə götürdüyü öhdəliyi yerinə yetirmədi. Lisaneviç və İbrahim xan Qarabağda vəziyyətin olduqca ağır olduğunu general Sisianova bildirdilər.

Sisianov polkovnik Karyagini topçu alayla birlikdə, habelə polkovnik-leytenant Kotliyarevskini Qarabağa göndərdi.

M.Xəzani yazırdı: “Ruslar Şahbulağa çatdıqları gün Əli qulu xan Əskəran səmtindən, Abbas Mirzə isə Çanaxçı kəndindən Şuşa üzərinə hücumə keçmişdilər. Karyagin dərhal Əskəran tərəfə həmlə etdi. Abbas Mirzə də ordusu ilə Əskərana hərəkətə başladı. Qızılbaş qoşunu rus hərbi dəstələrini mühasirəyə alıb onları bir neçə gün mühasirədə saxladılar. Əks hücum təşkil edən ruslar çoxlu insan itirdilər. Karyagin və Kotliyarevski yaralandılar. Rus hərbi dəstəsinin yarından çoxu həlak oldu və bir çoxu yaralandı. Yaralanan və xəstə düşən bir çox rus əskəri aclıq və susuzluqdan əziyyət çəkirdi. Rus toborunda yüzbaşı sifəti ilə xidmət edən Qarabağ ermənisi məlik Vanya bir neçə erməniyə bələdçilik edərək gecə rusları Şahbulağa apardı, onların bələdçiliyi ilə Ruslar Şahbulaq qalasından çıxdılar. Xəlvəti yol ilə Murov dağdan keçərək ermənilərin köməkliyi ilə Gəncəyə gəldilər.

(Bax: M.Mehdi Xəzani, Kitabı tarixi Qarabağ: “Qarabağnamələr”. II cild 1991).

Qarabağ diyarında əldə edilən qələbələrdən ruhlanan şah ordusu Qarabağ və Gəncədən keçərək Gürcüstan üzərinə hücumə keçməyə cəhd göstərdi, lakin xeyli itki verərək İrəvan qalasına çəkilməyə məcbur oldular.1805-ci ilin sonuna yaxın rus ordusu, artıq demək olar ki, Car-Balakən, Gəncə, Qarabağ, Şəki və Şirvan xanlıqlarını ələ keçirərək öz mövqelərini xeyli möhkəmləndirə bilmişdi. İndi qarşıda duran əsas vəzifə çox mühüm strateji və iqtisadi əhəmiyyəti olan Bakı xanlığının ələ keçirilməsi idi. Lakin

ƏSGƏRAN QALASI

1806-cı il fevral ayında general Sisianovun Bakının Qala divarı yaxınlığında öldürülməsi bu problemin həllini bir qədər ləngitdi.

General Sisianovun Bakıda öldürülməsi xəbəri şah sarayında cənubi Qafqazda itirdiyi mövqelərini qaytarmaq ümidini daha da artırdı. 1806-cı ilin yazında Abbas Mirzənin Komandalığı ilə 20 minlik qoşun yenidən Qarabağa hücumu keçdi.

İran şahlığının bu dəfə əsas diqqətini Şuşanın tezliklə alınmasına yönəldilmişdir. Abbas Mirzə döyüşə başlamamışdan əvvəl İbrahim xanı öz tərəfinə çəkmək üçün onun göndərdiyi nümayəndələr xanı dilə tutmağa və ona bolluca vədlər verməyə başlamışlar. Çoxsaylı orduya qarşı çıxmaq üçün kifayət qədər ordusunun olmaması və rus qoşunlarındakı böhranlı vəziyyətlə bağlı İbrahim xan Qarabağ el-ləri və kəndlərinin, xüsusən Şuşanın ayaq altında qalması naminə İran tərəfi ilə xoşluqla və olduqca yumuşaq rəftar etməyə başladı. Bundan dərhal istifadə edən şah ordusu Şuşanı mühasirəyə almağa başladı. Vəziyyətin getdikcə ağırlaşdığını görən İbrahimxəlil xan öz ailəsini, qohumları və yaxın adamlarının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün şəhəri müvəqqəti tərk etmək qərarına gəldi. O Şuşanın 4 kilometrliyində yerləşən Xan bağı adlı yerə gəlib orada düşərgə saldı. Həddindən artıq narahat olan ruslar xanın dərhal Şuşaya qayıtmasını tələb etdilər. Xan Şuşaya öz oğlu Mehdiqulu xanı göndərməyi qərara aldı. Mir Mehdi Xəzani yazır ki, – həmin gecə şeytanlıq peşəsi olan şər

qüvvələr mayor Lisaneviçə deyiblər ki, İbrahim xanın Qızılbaşlarla gizli danışıqları var, onlar hazırdırlar Xəzaninin bu sözlərini belə bir fakt da təsdiq edir ki, milliyətcə erməni olan Məlik Cəməlid mayor Lisaneviçə gizlicə bildirmişdir ki, guya xan Fətəli şahla gizli əlaqə saxlayır və bu baxımdan da şah Qarabağı tutmaq üçün qoşun göndərmişdir. (*Azərbaycan tarixi. 4-cü cild. Bakı.2000 səh.26*)

Həsən İxfə Əlizadə özünün «Şuşa şəhərinin tarixi» adlı əsərində baş vermiş hadisəni belə təsvir etmişdir: –Fitnəkarların aravurması nəticəsində gecə mayor Lisaneviç Şuşadan çıxıb xanın düşərgəsinə hücum etdi. Xan çadırdan mayoru gördü. «Gecənin bu vaxtında nə hadisə baş vermişdir» -deyə sual verdi, lakin nahaq qan tökməyə adət etmiş Lisaneviç atəş açmaq üçün əmr etdi. Həmin gecə çadırdan olanlardan 17 nəfər öldürüldü. Ölənlər içərisində İbrahim xan, arvadı Tuba xanım, qızı Səltənətbəyim, 12 yaşlı bir oğlu, həmçinin Kəbirli Abbasqulu ağa və başqaları da var idi.

Törədilən qətl o dərəcədə böyük amansızlıqla həyata keçirilmişdir ki, o nəinki Qarabağda, hətta qonşu ərazilərdə belə əhəlinin dərin hiddətinə səbəb olmuşdur. Çox təəssüf ki, İbrahim xanın sağ qalan oğlu Mehdiqulu xan və nəvəsi Cəfərqulu ağa yaranmış vəziyyətdən rus qoşunlarını Qarabağdan qovub çıxarmaq üçün heç bir iş görmədilər. Onlar bunun tam əksinə hərəkət edərək, guya heç bir şey olmamış kimi, rus ordusu üçün taxıl və ərzaq toplamağa başladılar.

İbrahim xan və onun ailə üzvlərinin vəhşicəsinə qətlə yetirilməsi barədə tarixşünaslıqda müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Çoxları bu hadisəni yalnız Lisaneviçin düşünlülməmiş, cinayətkar hərəkətinin nəticəsi sayırlar.

Bəzi tarixçilərin mülahizələrinə görə gen. Sisianov İbrahim xana qarşı yalnız sözdə səmimi olmuşdur ki, bu ailədə onun gizli göstərişi ilə xanın və ailəsinin müqəddaratını həll etmişdir. Bunun bir sıra səbəbləri vardı:

– Əvvəla, İbrahimxəlil xan Rusiya təbəəliyini dərhal qəbul etməyə razı olmamışdır. İkinci o, qeyri-xristian idi. Bundan əlavə xanın qacarlar tərəfinə keçməsi istisna deyildi və bu təhlükə gözlənilə bilirdi. Rusiyanın casusları olan erməni millətçilərinin generala verdiyi məlumatlara görə xan gizli surətdə Fətəli şahdan məktublar alır və bir-biri ilə əlaqə yaradır. Sisianov hələ 1805-ci il tarixli məktublarından birində xanı “sədaqətsizlikdə” təqsirləndirmişdir. General, Xarici İşlər Naziri A. Çoortorskiyə 23 iyul 1805-ci il tarixli məktubunda isə İbrahim xanın sədaqətinə şübhə etdiyini, xanın Qarabağlıları ruslara qarşı qaldıran iranpərəst xainlərlə əhatə olduğunu yazırdı.

Beləliklə İbrahim xanın və onun ailə üzvlərinin qətlində günahkar olan Lisaneviç və Corayev cəzalandırılmadılar. Onların yalnız yerləri dəyişdirildi. General Sisianovu Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı vəzifəsində əvəz etmiş gen. Qudoviç hərbi-quru qoşunları nazirinə 21 avqust 1806-cı il tarixli məktubunda yazırdı: – İndi aydınlaşır ki, Lisaneviç və Corayev heç bir səbəb olmadan

fitnəkarların sözü ilə yanında silahlı adamlar olmayan, 35 qadın və kişi xidmətçi, 1 arvadı, 3 azyaşlı uşağı olan İbrahimxəlil xanı qətlə yetirmişlər. Xanın öldürülməsindən və bununla əlaqədar Qarabağ xalqının narazılığından qorxuya düşən rus komandanlığı əlavə təhlükəsizlik tədbirləri görməyə başladılar.

Az sonra, yəni 1806-cı ilin sentyabrında Qafqazdakı rus qoşunlarının baş Komandanı təyin edilmiş, general – feldmarşal İ.V.Qudoviç İbrahimxəlil xanın oğlu Mehdiqulu xanı Qarabağ xanı təyin etdi.

Qudoviç Tiflisə varid olandan sonra Mehdiqulu xan öz əyanları və bir sıra bəylərlə gəlib təzim edərək Rusiya İmperiyasına sədaqət andı içdi.

Lakin, onun xanlığı dövründə əhalinin vəziyyətinin pisləşməsi ruslara qarşı mübarizənin getdikcə güclənməsinə səbəb olurdu. Belə ki, müharibə dövrü Qarabağdan əhalinin İrana köçürülməsi və qaçması kütləvi xarakter almışdı.

Hesablamalara görə, Qarabağ xanlığı 1805-ci ildə Rusiyanın hakimiyyəti altına keçdiyi vaxt burada 10 min ailə yaşayırdısa, 1812-ci il məlumatına görə bunlardan 977 ailə İrana köçürülmüşdü. 2628 ailə isə öz yaşayış yerlərindən qaçaraq başqa yerlərə getmiş və ya dağlarda gizlənmişdilər. Demək olar ki, bölgədə cəmi 3 mindən artıq ailə qalmışdır.

1813-cü ildə Azərbaycan xalqı üçün böyük bəlalar törətmiş Rus-İran müharibəsi Rusiyanın qələbəsi ilə başa

çatdı. Həmin il Qarabağın Gülüstan kəndində bağlanan müqaviləyə görə Qacar sarayı özünün Şimali Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Qarabağ xanlığına olan iddialarından imtina elədi. Bununla da Azərbaycanın torpaqlarının Rusiya və İran arasında bölüşdürülməsinin birinci mərhələsi başa çatdı.

Gülüstan müqaviləsi imzalandıqdan sonra cənubi Qafqazda öz mövqelərini xeyli möhkəmləndirən Rusiya tədricən öz daxili müstəqilliyini saxlamış Azərbaycan xanlıqlarını ləğv etmək siyasəti yeritməyə başladı. 1818-1820-ci illərdə Şəki və Şamaxı xanlıqları ləğv edildi. 1817-ci ildə Qafqazda rus qoşunlarının baş komandanı təyin edilən gen. Yermalovun təbiri ilə Qarabağa gələn, mənşəcə erməni olan Mədətov faktiki olaraq Qarabağda idarəçiliyi öz əlinə aldı. Mehdiqulu xanı getdikcə müxtəlif üsullarla sıxışdırıb hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq üçün tədbirlər görülürdü. Vəziyyətin getdikcə ağırlaşdığını gördən Mehdiqulu xan Mədətovun əmisi Petrosu yanına çağıraraq bildirmişdi ki, “bütün əmlakımı verməyə hazırım, yalnız ömrünün sonunu vətəndə keçirməyə imkan versinlər”. Petros isə Mehdiqulu xana bildirmişdir ki, o, artıq xanlıqdan məhrum edilmişdir, burada qalsa həbs olunacaqdı. Onu da demək lazımdır ki, artıq xanın əmlakı siyahıya alınmış və onun yaxın adamlarından bir çoxu da həbs edilmişdir. Mehdiqulu xanı İrana qaçmağa məcbur edildikdən sonra gen. A. Yermolov bəyannamə yaydı, xanın qaçmasını «xəyanət» kimi qiymətləndirdi, xanlıq üsul-idarəsi-

nin ləğv edildiyi və Qarabağın bilavasitə Rusiya idarəçiliyinə keçirildiyi elan edirdi.

İbrahimxəlil xanın qətli, xanlığın ləğvi və bununla bağlı işğalçıların ikiüzlü siyasətinin hamıya aşkar olması, bunun ardınca xanın mülklərinin talan edilməsi, qarabağlıların işğalçılara qarşı nifrətini getdikcə artırır.

Qarabağda və Azərbaycanın bir sıra vilayətlərində Rusiyanın nüfuzunu sarsıdan əsas səbəblərdən biri də idarəçilikdə millətçilik və yerli xüsusiyyətlərin, əhalinin milli tərkibindəki nisbətlərin hesaba alınmaması idi. Bu baxımdan əsl qarabağlı olan general Mədətov “Müsəlman əyalətləri hakimi” təyin edilmiş və onun iqamətgahı Şuşada yerləşmişdi. Qarabağ inzibati-ərazi vahidi ləğv edili, onun əvəzində Şuşa qəzası yaradılsa da, erməni tarxanyanlar qəza rəyisi vəzifəsinə təyin edilmişlər, Şuşada polis hakimiyyəti və ümumi nəzarət ermənilərə tapşırılmışdır. Halbuki, o zaman Qarabağ əhalisinin əksəriyyəti Azərbaycanlılardan ibarət idi. Qarabağı tədqiq edən baş qərargah kapitanı Prujanovskinin 16 mart 1885-ci il tarixli arayışında deyildiyi kimi, Qarabağda hakimiyyət orqanlarında vəzifələri ermənilər tutmuşdular. Qarabağda hakim xalq şiələr, yəni azərbaycanlıları idi. Buna baxmayaraq ermənilərin vəzifə tutmalarından müsəlmanlar razı deyillər. Onların başlıca söhbət mövzusu bu idi ki, ermənilər vəzifələri tutmaqla müsəlmanların güzəranlarına zərər gətirirlər. Onların fikrincə bu ermənilər dünənə qədər müsəlmanların qulu olublar. Qarabağlılar heç nədən

çəkinmədən işğalçı hakimiyyət nümayəndəsi Prujanovskiyə açıqca demişdilər: “Qarabağın ağası bizik. Ermənilər bizim qullarımızdı”

(*Tofiq Köçərli. Qarabağ. Bakı 2002. Səh.215-216*)

Hələ Prujanovskidən xeyli əvvəl görkəmli tarixçi A.Bakıxanov 1833-cü ildə Mədətovların bəd əməllərini ifşa etmişdir. O, gen. Paskeviçə yazmışdı: General Yermalovun ən yaxın adamları Mədətovlardı. Onlardan biri general olmaqla, üç ən yaxşı əyaləti (Qarabağı, Şəkini, Şirvanı) idarə edirdi. Hətta onların nələr törətməsi sizə məlumdur. Mədətovlardan Mirzəcan Mədətov isə bütün işləri öz əlində cəmləşdirməkdə mühüm rol oynamışdır. O, müsəlmanların qatı düşmənlərindən birinə çevrilmişdir.

Mədətovlar hər vasitə ilə çahşırdılar ki, xalqda çaxnaşma yaratsınlar və bununla da xalqı rus silahına düşür edərək onları rahat qırsınlar. Bu baxımdan da Qarabağda və Naxçıvan dairəsində bütün adamlar (müsəlmanlar) ardıcıl təqib olunurdu. A.Bakıxanov özünün əsərlərində bu vəziyyətlə əlaqəli Naxçıvan xanı Kəlbəli xanın, axund Mirzə Qasımın adını çəkmişdir. Belə ki, gen. Mədətov və tərxyanların göstərişi ilə Qarabağda böyük hörmət sahibi olan, ən möhtərəm Qarabağ Axundu Mirzə Qasımı evində ikən gecə tutaraq, poçt arabasında Kazaklarla Tiflisə aparıb bir müddət Metex qalasında saxlayaraq və ona əzab vermişdilər.

(*A.Bakıxanov “Gülüstani irəm” əsərləri, “Зануку нисьма”. Bakı 1983. S. 263-264*)

XIX əsr Azərbaycan şairi Şuşalı Qasım bəy Zakir isə erməni Tərxanyan haqqında yazmışdır: “Bu çirkin əxlaq və hərəkətlərə tfu. Bu qanun-qaydalara və işlərə tfu. Zülmü peşə edən böyüyə lənət, cəfakər əmrə tfu” tərxanyan kimi nacins və murdar olan tayfaya tfu”

Bir şeirində Qasım bəy Zakir “Amma yenə mane oldu ehtiyat” desə də yaşadığı zamanın, işğalçı quruluşun eybəcərliklərini amansız ifşa edirdi. O, yazırdı:

*Tökülüb çöllərə mülki malımız,
Günbəgündən yaman olur halımız,
Maşaallah, gecə-gündüz valımız,
Çalır fortopiano, oynayır bilyardı.*

Şair avanesləri, sərkişləri, semyonları qamçılıyaraq deyirdi:

*Nə gündə yaradıb Xudavənd bizi,
Bir yana apara bilmədik izi,
Gahi Avanesi, gahi sərkişi,
Gahi də semyonu görən canımız!*

Şair yazırdı güman edirəm ki, nə vaxtsa ruslar özləri Azərbaycan-Rusiya münasibətlərində ermənilərin oynadıkları çirkin rolu tədqiq edəcəklər.

Bununla bağlı 1920-ci ilin martında İngiltərənin parlamentində xarici işlər naziri lord Kerzzonun söylədiklərinə baiganə qalmaqcaqlar.

«Mənə elə gəlir, siz erməniləri səkkiz yaşında təmiz və məsum bir qız kimi zənn edirsiniz. Bu fikirdə çox yanılırsınız. Halbuki, ermənilər son dərəcə vəhşi davranışları ilə nə qədər qantökən bir xalq olduqlarını qeyri-şərtsiz isbat etmişlər».

(Bax. Cəmil Həsənov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920. Bakı-1992, səh.246)

5. TÜRKMƏNÇAY MÜQAVİLƏSİ. ERMƏNİLƏRİN QARABAĞA ZORLA KÖÇÜRÜLMƏSİ.

M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə Rusiyanın siyasəti xalqın həssas əsəblərinə toxunur və xalqı azad yaşamaq üçün düşünməyə məcbur edirdi. Onlar fürsət düşəndə özünün milli varlığını izah edirdi. (M.Ə.Rəsulzadə. *Çağdaş Azərbaycan tarixi*. Bakı 1991. Səh.90) Belə bir fürsət 1825-1826-cı ildə düşdü. 1826-cı ildə Abbas Mirzə Qarabağa qoşun yeyitdi. İkinci Rus-İran müharibəsi başladı. Bu Qarabağ – bütövlükdə Azərbaycan xalqının işğalçılara qarşı mübarizəsinə (üsyanına) bir növ siqnal oldu.

Rusiya-İran müharibəsinin başlanması ilə Rusiyanın işğalı nəticəsində hakimiyyətdən məhrum olub, cənubi Azərbaycana getməyə məcbur olan Qarabağ xanı Mehdiqulu xan və digər Şimali Azərbaycan xanlarının və onların varislərinin geri qayıtması da xalqın azad olmağa ümidini artırdı və xalqı işğalçılara qarşı açıq mübarizəyə qaldırmağa təkan verdi.

A.Potto yazır: “Türkiyə sərhədlərindən başlayaraq, Qarabağın hüdudlarına qədər bütün məkanı qiyam alovu bürüdü”. 1826-cı ilin sentyabrı üçün Zaqafqaziyanın geniş şərq ərazisi bütövlükdə üsyan alovu içərisində idi. Bu alov Azərbaycanın bu və ya başqa bölgələrində, xüsusən Qarabağda üsyan alovu daha güclü püskürürdü. (B.A. Potto. *“Кавказская война”*. 3-cü cild, səh.85-93)

ABBAS MİRZƏ QACAR

TÜRKMƏNÇAY SÜLH DANİŞIQLARI

Üsyanlardan daha çox əsəbləşən Zaqafqaziya hakimi Yermolovun yazdığına görə Rusiyaya “ən birinci Qarabağ sakinləri xain çıxmışlar” Azərbaycanın bölüşdürülməsi uğrunda işğalçı dövlətlər arasında gedən mübarizənin ikinci mərhələsində başlanan Rusiya –İran müharibəsi (1826-1828) də Rusiyanın xeyrinə dönüş baş verdi. Sentyabrda Şəmkirdə və Gəncə yaxınlığında gedən döyüşdə İran ordusu biabırçı məğlubiyyətə uğradı. Abbas Mirzə bu məğlubiyyətdən sonra İrana çəkildi. Bununla yanaşı Rus ordusu bütün Azərbaycanı bürümüş müqavimət hərəkətini yatırdı. Yerlərdə devrilmiş rus hakimiyyət orqanları yenedən bərpa edildi.

Azərbaycan xalqının, o cümlədən Qarabağ əhalisinin Rusiya ağalığına qarşı üsyanları yatırılsa da, bu üsyan göstərdi ki, Qarabağ və b. əyalətlərin müsəlmanları-rus məmurlarının hakimiyyətini öz coşqun azadlıqlarını sıxışdıran yük sayırlar. (*Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. səh. 297-298*).

Qarabağ və digər yerlərdə başlayan bu üsyanlar göstərdi ki, Azərbaycan xalqı müstəmləkəçiliyi rədd edir və öz istədikləri kimi azad yaşamaq istəyir.

1827-ci ilin oktyabrında İrəvan qalasının işğal edilməsi ilə rus qoşunlarının Azərbaycanın cənubuna yolu açıldı. Mərənd, Xoy və sonra isə Təbriz, Ərdəbil ruslar tərəfindən işğal edildi.

Beləliklə, 1828-ci ilin fevralında Türkmənçay müqaviləsində Rusiya ilə İran arasında sülh müqaviləsi bağlandı. 16 maddədən ibarət olan sülh müqaviləsinə görə:

İran tərəfi əvvəllər Rusiya tərəfindən işğal olunmuş xanlıqlarla yanaşı İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının da Rusiyanın tərkibinə keçməsinə razılıq verdi. Müqavilənin 15-ci maddəsində yazılanlar Azərbaycan xalqına əbədi bədbəxtçilik gətirən bir sənəd idi. Müqavilənin müəllifləri şair Qriboyedov və general Paskeviç olan 15-ci maddəsinə əsasən ermənilər İrandan və digər yerlərdən Cənubi Qafqaz ərazisinə (xüsusən qərbi Azərbaycana və Qarabağa) köçürülməli idi.

Köçürmə ilə bağlı xüsusi komitə də təşkil edildi. Ən çox erməni İrəvana, Qarabağa və Naxçıvana köçürüldü.

(Bax. Y.Mahmudlunun redaktorluğu ilə. Tarix. Bakı-2007. səh.313-314)

Şimali Azərbaycanın işğal altında olan bölgələrinə İran və Türkiyədən ermənilərin köçürülməsi təsadüfi hadisə deyildi. I Pyotrun 1724-cü ildə verdiyi fərmanda ermənilərin cənubi Qafqazda məskunlaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur.

Əsasən köçürmə planı Erməni katalikosu Nersesin hazırladığı xüsusi köçürmə layihəsinin həyata keçirilməsində Rusiyanın İrandakı səfiri A.S.Qriboyedov əsas rol oynayırdı. Bu iş üçün xüsusi olaraq yaradılan köçürmə komissiyaları ermənilərin Azərbaycanın Naxçıvan, Qarabağ, İrəvan və s. bölgələrinə köçürülməsini təşkil edirdilər. Köçürülmə məsələsi ilə əlaqədar (Şəbban ayı 1243) 1882-ci ildə İran qoşunlarının baş komandanı Şahzadə Abbas Mirzə, polkovnik Lariçova aşağıdakı məzmununda 2 məktub

göndərmişdir. Hər iki məktubda müqaviləyə əsasən ermənilərin köçürülməsinə aid katalikos Nersesin hazırladığı planın reallaşması və gedişindən söhbət açılır və ermənilərin Qafqaza və Şimali Azərbaycana getmək istəmədiklərini bildirdi. Bu danışıqlara uyğun olaraq köçürmə komissiyası din xadimlərindən, keşişlərdən ibarət böyük bir dəstə İrana göndərilmiş və onlara ermənilər arasında izahat işləri aparmaq və onların tezliklə köçüb gəlmələri tapşırılmışdır. Hətta Katalikosun göstərişi ilə köçürmənin məcburi olduğunu, getmək istəməyənlərin torpaqlarının, evlərinin əlindən alınacağı və digər cəzalara düçar ediləcəyi ilə hədələyirdilər. Bundan əlavə köçkünlər üçün hər cür şərait yaradılması qeyd edilirdi. Köçürülən ermənilər üçün xüsusi imtiyazlar verilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Onlar 6 il müddətinə bütün vergi və mükəlləfiyətlərdən azad edilirdilər. Köçürülən ermənilərə İrandan alınan təzminat hesabına vəsait verilirdi. Təkcə 1828-1829-cu illərdə Azərbaycana İrandan 40-50 min, Türkiyədən 90 minədək erməni köçürülmüşdür.

(Bax. Y.Mahmudlunun redaktorluğu ilə. Tarix. Bakı-2007, səh.316)

1911-ci ildə rus tədqiqatçısı N.Şavrov yazırdı ki, cənubi Qafqazda yaşayan 1 milyon 300 min nəfər erməninin 1 milyondan çoxunu buraya ruslar köçürmüşdü. Mühəribədən sonrakı iki il ərzində İran və Türkiyədən köçürülmüş, 124 mindən çox erməniyə Azərbaycanlılara məxsus torpaqların bir hissəsi və 200 min desyatindən çox xəzinə torpağı ayrılmışdı.

(Bax. R. Cəliloğlu, Ə.Süleymanov "Müxtəsər Azərbaycan tarixi", Bakı-2010, səh.38-39)

Köçürmə prosesi nəticəsində Şimali Azərbaycanda (Naxçıvan, İrəvan, Qarabağ) əhalinin etnik tərkibi kəskin surətdə dəyişməyə başladı. Təkcə Naxçıvan xanlığı ərazisinə 2551 erməni ailəsi köçürüldü.

1823-cü ildə çar məmurları tərəfindən tərtib edilmiş, "Qarabağ əyalətinin təsviri"ndə verilən məlumatlara görə Qarabağ xanlığında 90 min əhali, 1 şəhər, 600 kənd (onların 150-si erməni kəndi olub) olmuşdur. Şuşada təxminən 1948 Azərbaycanlı, 474 erməni ailəsi yaşayırmış. Kəndlərdə rəqəmlər ümumən belə imiş 12.902 və 4.331. (Bax. "Qarabağnamələr". 2-ci kitab. 1991, səh 478)

Köçürmə siyasəti Qarabağın dağlıq hissəsində milli tərkibin dəyişməsinə səbəb oldu. Belə ki XIX əsrin ikinci yarısında Şuşa qalasında (Dağlıq Qarabağın bütün ərazisi) ermənilərin sayı yerli əhalinin artıq 58 faizini təşkil edirdi. Türkmənçay müqaviləsinə qədər Şuşa şəhərinin yerləşdiyi dağın yuxarısı təsərrüfat üçün istifadə olunurdu. Lakin XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Şuşa şəhərinin hündür yerində sürətlə erməni məhəllələri salındı.

Beləliklə ermənilərin kütləvi şəkildə Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsi gücləndikcə yerli əhalinin (Azərilərin) sıxışdırılmasını daha da gücləndirirdi.

(Bax. "Qarabağnamələr" 2-ci kitab. Bakı-1991, səh. 477-478)

Bütün bunlar müstəmləkəçilərə qarşı silahlı ixtişaşlara gətirib çıxartdı. Belə ki, 1826-cı ildə Gəncədə, Qarabağda, 1830-cu ildə Cəbrayıl, 1831-ci ildə Talış-Lənkəran əyalətində, 1837-ci ildə Qubada, 1838-ci ildə Şəkiddə və s. yerlərdə işğalçı əhəyinə üsyanlar baş verdi, lakin bu çıxışlar amansızlıqla yatırıldı.

(Bax. R.Cəliloğlu, Ə.Süleymanov. Göstərilən kitab, səh. 39). Lakin bütün bunlar Azərbaycan xalqının Azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizə əzmini heç vaxt qıra bilməmişdir. Rusiya İmperiyasının köməyi ilə ermənilər cənubi Qafqaz və xüsusən Azərbaycan ərazisinə köçən vaxtdan nə qədər əcaib olsa da, əsrlər boyu burada yaşayan Azərbaycanlıları gəlmə, özlərini isə köklü, yerli əhali hesab etmişlər. Bu məqsədlə də onlar bütün tarixi həqiqətləri saxtalaşdırmışlar. Nəticədə, XIX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq, "Böyük dövlətçilik" xülyası ilə yaşayan ermənilər Azərbaycanlıları əsrlər boyu yaşadıkları torpaqlarından sıxışdırıb çıxartmış və bu zaman onlar Azərbaycanlılara qarşı ən yüksək soyqırım siyasəti tətbiq etmişlər. Rusiyanın hakim dairələri bu işdə həmişə onlara köməklik göstərmişdir. Nəticədə Azərbaycanın qərb torpaqlarında yaradılan «Ermənistan Daşnaq Respublikası» həmişə Azərbaycana qarşı torpaq iddiası qaldırmış və Azərbaycanın hesabına ərazilərini genişləndirmişlər. Göründüyü kimi "Daşnaq və onu müdafiə edən digər millətçi sovinist təşkilatların qəsdən təşkil etdikləri erməni-müsəlman münaqişələri minlərlə günahsız Azərbaycan türkünün öldü-

rülməsinə və evsiz-eşiksiz qalmalarına səbəb olmuşdur. (Bax. R. C. İmanov. *Qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaranması tarixindən*. Bakı 2006. Səh.4-5)

Böyük Sovet Ensiklopediyasında verilən bir məqalədə deyilir ki, – Daşnaqsütyun 1905-1907-ci illər rus inqilabında çarizmə və erməni olmayan xalqlara, ilk növbədə isə müsəlmanlara qarşı mübarizə aparırdı” (Большая Советская энциклопедия Т.20,- 52)

Bununla əlaqədar görkəmli tarixçi Mir Möhsün Nəvvab “1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası” adlı əsərində belə yazırdı: “ Hansı vilayətdə ki, daşnaqsütyun partiyasının üzvü olan İrəvan ermənilərdən bir neçə nəfər tapılırdı, mütləq orada bir ixtişaş baş verirdi. Bu İrəvan erməniləri çox xudrəsənd, kinli və cinayətkardırlar”

(*Mir Möhsün Nəvvab. 905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası*. Bakı 1993. Səh 20)

Erməni quldur dəstələri Şuşa və Qarabağın bir çox müsəlman kəndlərini dağıdaraq, çoxlu Azərbaycan türkünə qətlə yetirmişlər. Buna misal, ermənilər 1905-ci ilin payızında Qarabağın bir çox kəndlərinə, o cümlədən Qacar kəndinin üzərinə hücum etdilər. Onlar kəndə daxil olan kimi bir neçə evə, ot tayalarına, tövlələrə od vuraraq onu yandırdılar. Qacar kəndinin əhalisi erməni quldurları ilə axıra qədər vuruşsalar da kəndi xilas edə bilmədilər. Nəhayət qonşu müsəlman kəndlərinin köməyi ilə işğalçılar kənddən qovuldular. Lakin erməni quldurları yüzlərlə insanı qətlə yetirdilər.

(Bax R.Cəliloğlu. *Ömrün Qarabağ səhələri*. Bakı 2009. Səh 46-47)

Birinci Rus inqilabı (1905-1907) dövründə Qarabağa və onun mərkəzi Şuşa şəhərində general Qalaşcanovun və erməni daşnaqlarının hiyləsi ilə baş verən kədərli hadisələr Şuşa sakinləri, Azəri türkləri üçün faciəyə çevrildi.

Generalın ermənipərəst siyasətindən ruhlanan erməni millətçiləri fürsətdən istifadə edərək rusları müsəlmanlar ələhinə qaldırmaq məqsədi ilə 1906-cı ilin iyulunda bir neçə gün əvvəl ölmüş erməninin meyidini generala nişan verib “Budur bu saat sənin qonşuluğunda müsəlmanlar onu qətlə yetirmişlər” deməklə bir bəhanə axtaran generalı qəzəbləndirdilər o, araşdırmadan dərhal Şuşada müsəlmanlar yaşayan Köçərili məhəlləsini topa tutmağı əmr etdi. 12 iyulda bir tərəfdən Qazax dəstələri və piyada rus qoşunu, digər tərəfdən silahlı erməni könüllü dəstələri hücumla başladılar. Çoxlu adam öldürüldü. 5 gün ərzində əksər müsəlman evləri yandırıldı və bir çox evlər isə top atəşi ilə dağıdıldı.

(R.C.İmanov. *Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd-Qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti*. Bakı-2005. Səh.39)

Qeyd edildiyi kimi, 1917-1920-ci illərdə də ermənilər Azərbaycanın demək olar ki, bütün ərazilərində Azərbaycan türklərinə qarşı qırğınlar,talanlar, yanğınlar, terror və digər zorakılıq aktlarını çox qəddarlıqla həyata keçirmişlər. Bu hadisələr kütləvi şəkildə 1918-ci ilin martında

Bakı qırğını və talanları ilə başlayıb, soyqırımı zəncirvari şəkildə Azərbaycanın digər bölgələrində, xüsusən indiki ermənistan ərazisində görünməmiş qəddarlıqla davam etdirilmişdir. Bu soyqırım nəticəsində Bakıda, Zəngəzurda, Quba və Şamaxıda, Gəncə və Qarabağda və digər bölgələrdə təxminən 50 mindən çox insan erməni vəhşiliyinin və onları dəstəkləyən işğalçıların qurbanı oldular. Bu baxımdan da Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyevin 1998-ci ilin 26 mart tarixli fərmanı ilə 31 mart 1918-ci il Azərbaycana qarşı soyqırımı günü elan edilmişdir.

1918-ci ildə yenidən yaranan Ermənistan Respublikası “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyasına düşərək elə ilk gündən öz qonşularına qarşı torpaq iddiası ilə geniş hərbi əməliyyata başladı. AXC hökuməti fəaliyyət göstərdiyi 23 ay ərzində özünün Ermənistanla sülh yaratmaq cəhdlərinə baxmayaraq, Ermənistan Respublikası ilə elan edilməmiş müharibə şəraitində olmuşdur. Ermənistan 1918-ci ilin dekabrında qədim Azərbaycan torpağı olan İrəvanı ələ keçirməyə çalışır, Borçalı uğrunda Gürcüstana qarşı müharibə elan edir və nəhayət keçmiş İrəvan və Eçmiəzin qəzalarının ərazisində yarandı, Ermənistan Respublikası demək olar ki, Cənubi Qafqazın çox hissəsini tarixi erməni torpağı elan etmiş və həmin torpaqları ələ keçirməyə çalışırdı. 1918-ci ilin yayında Andranik 8 min nəfərlik hərbi qüvvə ilə Zəngəzura soxuldu. Daşnaqlar Zəngəzurda 115, Cavanşir – Cəbrayıl, Şuşa qəzalarında 21, İrəvan quberniyasında 60-dan çox Azərbaycan kəndini dağıtdılar. (*Azərbaycanın milli ensiklopediyası. Bakı 2007. Səh. 292-293*)

Zəngəzurda və Qarabağda quldurluq hərəkatının qarşısını almaq üçün 1919-cu ilin yanvarında Qarabağ general-qubernatorluğu yaradıldı. Xosrov paşa Sultanov Qarabağ general-qubernatoru təyin edildi. Nəticədə Şuşanı, Qarabağı tutmağa çalışan Andranikin quldur dəstəsi darmadağın edildi.

Xosrov bəy Sultanov erməni milli şura üzvlərinin Azərbaycanı tərk etməsinə nail oldu. Lakin Sovet Rusiyasının təzyiqi ilə məcburiyyət qarşısında qalan AXC hökuməti, Qafqazda sülh yaratmaq qonşu ermənistanla münasibətləri yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə 1918-ci ildə İrəvanı Ermənistan Respublikasına paytaxt kimi verilməsinə razılıq versə də “Böyük və birləşmiş Ermənistan” yaratmaq iddiasından əl çəkmirdilər. Onlar “ birləşmiş Ermənistanı” Qars, İrəvan, Zəngəzur, Naxçıvan və Qarabağın ələ keçirilməsində və bu torpaqların ermənistanla verilməsində görürdülər.

Beləliklə onlar Qafqaz bölgəsində yaranmış hərbi-siyasi vəziyyətdən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin daxilində yaranmış hökumət böhranından istifadə edən Sovet Rusiyası 1920-ci ildə ermənilərin vasitəsi ilə Zəngəzurda, Qarabağda və Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində AXC respublikasına qarşı qiyamlar təşkil etdilər və təxribatı daha da gücləndirdilər.

6. SOVET REJİMİNİN QURULMASI. AZƏRBAYCANDA QONDARMA DQMV-nin YARANMASI VƏ ONUN NƏTİCƏLƏRİ

Müstəqil Azərbaycan dövlətini devirmək, zəngin Azərbaycan ərazisinə sahib olmaq məqsədi ilə hiləyə əl atan Sovet Rusiyası rəhbərliyinin göstərişi ilə general Livandovskinin başçılıq etdiyi XI qırmızı ordu hissələri Azərbaycanın sərhəddini keçdi və Bakıya daxil olmaqla Milli hökumətin varlığına son qoydu.

1920-ci il aprel ayının 28-də “Bolşeviklərin” Müstəqil Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası yarandı. Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti təşkil edildi.

Azərbaycan Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra fəallaşan erməni millətçiləri fürsətdən istifadə edərək Moskvanın təzyiqi və köməyi ilə 1920-ci ilin dekabrında çoxdan göz tikdikləri əzəli Azərbaycan torpağı olan Zəngəzuru, Göyçə mahalını və digər bir sıra Azərbaycan ərazilərini Daşnaq ermənistan respublikasının ixtiyarına verdi.

Türk və Azərbaycan torpaqları hesabına “Böyük ermənistan dövləti” yaratmaq xülyası ilə yaşayan erməni faşistləri sovet respublikasının dəstəyi ilə Azərbaycanın bir sıra ərazilərini ələ keçirdiklərindən ruhlanaaraq yaşadıkları yuxarı Qarabağın guya “Qədim erməni torpağı olduğu üçün Ermənistana verilməsini iddia etdilər. Bu baxımdan da, Dağlıq Qarabağa sahib olmaq uğrunda Ermənistan ye-

ni mübarizəyə başladı. Bu iddianı onlar 1920-ci il dekabr ayının 1-də Qarabağa aid bəyannamə qəbul edilən iclasda Orconikidzenin nitqi ilə əsaslandırılmışdır. Nitqində Orconikidze səhv olaraq Dağlıq Qarabağın Ermənistanın ayrılmaz hissəsi olduğu söylənilmişdir. Bu səhv onun Leninə və Stalinə göndərdiyi teleqramda da təkrar olunmuşdur.

1921-ci il iyun ayının 3-də keçirilən Qafqaz bürosunun bu qeyri-ciddi səhv qərarına əsaslanan Ermənistan hökumətinin bəyanətində Dağlıq Qarabağın Ermənistana mənsub olmasını söyləmək uşaq oyununu xatırladırdı.

Məlumdur ki, bu səhv bəyanata qarşı öz qəti etirazını bildirən Azərbaycan hökumətinin başçısı Nərman Nərimanovun xahişi və tələbi ilə 1921-ci il iyulun 4-də Qafqaz bürosunun Stalinin iştirakı ilə keçirilən iclasında “Qarabağ” məsələsi müzakirə edildi və Qarabağın Azərbaycanın tərkibində saxlamaq haqqında Qərar qəbul olundu.

(Bax. T. Köçərili. Qarabağ yalanı və həqiqətləri. Bakı, 1998. Səh. 170-171)

Azərbaycanın Qərb torpaqlarında yaradılan Ermənistan Respublikasını həmişə dəstəkləyən Sovet dövləti Azərbaycan ərazisində 1923-cü ildə Xan kəndi (Stepanakert) mərkəz olmaqla qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldı. Bu da ən böyük səhv idi. Buraxılan bu səhv 1980-1990-cı illərdə olduqca kədərli olan öz acı nəticələrini verdi. Belə ki, elə ilk illərdən başlayaraq tədricən Ermənistandan Azərbaycana əhalinin sıxışdırılıb çıxma-

rılmasına başlandı. Halbu ki, Azərbaycan hökuməti həmişə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin hərtərəfli inkişafı üçün bütün şəraiti yaratmışdır. Nəticədə DQMV əhalisinin həyat tərzinin orta səviyyəsi bütün keçmiş SSRİ əhalisinin orta həyat təzi səviyyəsindən yüksək idi. (*Bax. A.Paşayev "Köçürülmə". Bakı, 1995. Səh. 8-9*)

Bütün bunlara baxmayaraq, Erməni millətçiləri "Türksüz Ermənistan Respublikası yaratmaq siyasətinin növbəti mərhələsinə başlandı. Erməni daşnaqlarının ardıcıl himayəçisi olan Moskva ağalarının köməyi ilə 1947-ci ilin dekabrında imza atdıqları 4083 sayılı qərara əsasən 1948-1953-cü illərdə 150 mindən çox Azərbaycan türklərinin Ermənistandan Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə reallaşdırıldı. Qarabağı "ermənilərdən təmizləmək planları olduqlarını" bəhanə edən erməni millətçiləri, o cümlədən daşnaqlar Asala, Kurunq, Qarabağ və s. separatizmin, işğalçılığın yeni mərhələsini açıq-aşkar həyata keçirməyə başladılar. SSRİ-nin dəstəyi ilə Azərbaycanda Qondarma "Dağlıq Qarabağ" problemi yenidən qızıqsındırıldı. Müxtəlif yollarla Qarabağın Azərbaycanın tabeçiliyindən çıxarılmasının təməli qoyuldu. Qarabağ əhalisi erməni işğalçıları və onların havadarlıqlarının yeni qurbanlarına çevrildilər. Beləliklə XX əsrin Qarabağ faciəsi başladı. 1988-ci ildən başlayaraq Xankəndində DQMV-nin Ermənistanı verməsi haqqında açıq şəkildə imza toplamağa başlandı. Fevralda həmin tələblə şəhərdə və digər bölgələrdə mitinqlər keçirildi. Qarətçilik davam edirdi. Onlar 1988-ci ilin sen-

tyabrında 60-dan çox Azərbaycanlının evini yandırdılar. 44-dən çox Azərbaycan türkünün evlərini isə dağıtdılar. Hətta Azərbaycan rəhbərliyinin qətiyyətsizliyindən istifadə edən ermənilər 1988-ci ilin fevralında Vilayət xalq Deputatları Sovetinin sesiyasında DQMV-nin Azərbaycanın tərkibindən çıxaraq Ermənistanla birləşməsinə elan edən qərar da qəbul etdilər. 1989-cu ildə Ermənistan Ali Sovetində müvafiq surətdə Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi haqqında qərar verildi. Dünyanın İri Dövlətlərinin loyallıq münasibəti Dağlıq Qarabağ probleminin vaxtında həll etməyə imkan vermədi. Belə bir vəziyyət erməniləri daha da şirnikdirirdi. Rusiyanın köməyi ilə Ermənistan və Dağlıq Qarabağ erməniləri Azərbaycana qarşı açıq müharibəyə başladılar. Lazımı silah və sursatla təchiz olunmayan, döyüş təcrübəsi az olan özünümüdafiə qüvvələrimiz erməni və rus hərbiçilərinin hücumlarının qarşısını ala bilmədilər.

1992-ci ildə erməni quldurları öz havadarlıqlarının köməyi ilə Azərbaycanın bir sıra yaşayış məntəqələrini ələ keçirməyə başladılar. Öncə Xankəndinə ən yaxın olan Kərkicahan, Malıbəyli, Quşçular, Qaradağlı, Kropatkin və s. kəndlər işğal edildi. Kəndlər dağıtdı və yandırıldı, insanlar öldürüldü, təkcə Qaradağlı kəndində 150-yə yaxın kənd sakini və döyüşçü həlak oldu.

Fevralın 25-də axşam rusların 366-cı mexanikləşdirilmiş atıcı alayı və ermənilər Xocalı şəhərinə hücum etdi, təxminən 1000-ə yaxın dinc sakini vəhşicəsinə öldürdülər,

487 nəfər yaralandı, 1725 nəfəri əsir götürüldülər. Beləliklə əsrin ən böyük faciələrindən biri olan Xocalının müdafiəsi zamanı göstərdikləri qəhrəmanlığa görə Əlif Hacıyevə, Tofiq Hüseynova Azərbaycanın milli qəhrəmanları adı verildi.

(Bax. R.C.İmanov. XX əsrin ən böyük faciəsi. Xocalı soyqırımı "Azərbaycan və Azərbaycanlılar". Bakı-2002)

Rusiyanın 366-cı alayının texnika və əskərlərinin köməyi ilə, 6000 nəfər erməni və rus əskərləri 72 tankla hücum edib, mayın 8-də Şuşa şəhərini ələ keçirdi. Döyüş zamanı 155 nəfər şəhid oldu, 167 nəfər yaralandı, 20 nəfər itkin düşdü. Bununla da Yuxarı Qarabağın ermənilər tərəfindən işğal başa çatdı.

(İ.Məmmədov. "Azərbaycan tarixi". Bakı 2009, səh. 238-239)

Beləliklə az müddətdə Vilayətdə yaşayan 50 mindən artıq Azərbaycanlı öz dədə-baba yurdlarından zorla qovuldular. Faktlar göstərir ki, Şuşanın, Laçının asanlıqla işğalında xalq arasında vətənpərvərlik və təşkilatçılıq işlərinin zəif olması və keçmiş rəhbərliyin biganəliyi öz təsirini göstərmişdir. Ermənilərin və onları dəstəkləyən qırımızı Sovet İmperiyasının işğalılıq planına uyğun olaraq 1923-cü ildə səhvən yaradılan "Qondarma Dağlıq Qarabağ Vilayəti" sonralar öz acı nəticələrini göstərdi. Belə ki, "Qondarma Dağlıq Qarabağ münacişəsi" kimi adlanan bu müharibədə təqribən 30 minə qədər azərbaycanlı həlak oldu. 1 milyona yaxın insan öz doğma yurdlarından qo-

vularaq qaçqın və köçkünə çevrildi. 50 min nəfərdən çox yaralanmış, 4 minə qədər əsir düşmüş və girov götürülmüş, 13 şəhər, 876 kənd, 113 min yaşayış evi darmadağın olmuşdur. Bu soyqırım nəticəsində 2200-ə qədər adam şikəst olmuş, 3548 nəfər isə tənha qalmışdır. *(R.C.İmanov Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə Qəsd- Qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayəti. Bakı 2005. səh.230)*

Fikrimizcə bu olduqca çətin problemin həlli üçün Türklərin və Azərbaycanlıların erməni işağaçlarına qarşı birgə mübarizəsi olduqca vacibdir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının və onun sakinlərinin ən mühüm vəzifəsi Dağlıq Qarabağ probleminin həll edilməsinə, ev-eşiklərdən didərgin düşmüş bir milyondan çox həmvətənlimizin doğma yurduna dönməsinə nail olmaqdan ibarətdir. Xalqımız və dövlətimiz məsələnin dinc yolla həll edilməsi üçün gücə-gündüz mübarizə aparmadadır. Bununla bağlı ölkə prezidenti İ. Əliyev xarici ölkələrin diplomatik nümayəndələrinin başçıları ilə görüşü zamanı demişdir: Biz bu məsələni danışıqlar yolu ilə həll etmək istəyirik. Ümid edirəm ki, bu danışıqlar yolu bizə uğur gətirəcək. Amma, mən eyni zamanda, dəfələrlə bildirmişəm ki, Azərbaycan heç vaxt öz torpaqlarının itirilməsi ilə barışmayacaqdır. Əgər danışıqlar yolu bir səmərə verəməsə, Azərbaycan bütün başqa, o cümlədən hərbi yoldan istifadə edib öz torpaqlarını azad edəcəkdir. *(Respublika qəzeti, 28 iyul.2004)*

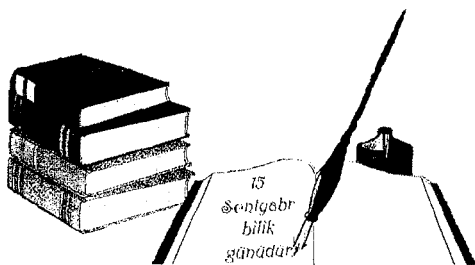
Ədəbiyyat siyahısı

1. Mirzə Camal. «Qarabağ tarixi» Qarabağnamə., 1989.
2. M.Mehdi Xəzani. Kitabı tarixi Qarabağ. Qarabağnamələr II cild B.1991.
3. N.Axundov. Qarabağnamələr I-II kitab Bakı-1989.
4. A.A.Bakıxanov. «Gülüstəni İrəm» Bakı-2000.
5. Jan Kebr. «Xəca Şah» 1-2 kitab. 1994.
6. Z.Bünyadovun redaktəsi ilə Azərbaycan tarixi, Bakı-2005.
7. T.Köçərli. «Qarabağ» Bakı-2002.
8. Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-ci illərdə erməni-müsalman davası. Bakı-1992.
9. T.Mustafazadə. «Qarabağ xanlığı» Bakı-2010
10. Z.Sultanov. Qarabağ gündəliyi. Bakı-1991.
11. Azərbaycan tarixi. 4-7-ci cild. Bakı-2000-2004.
12. M.Qasimov. Azərbaycan Beynəlxalq münasibətlər sistemində. Bakı-1991-1995.
13. B.A.Potto. «Кавказская война», 3-cü cild.
14. Y.Mahmudlu. Tarix. Bakı-2010.
15. R.C. İmanov. Qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaranması tarixindən. Bakı-2006.
16. R.Cəliloğlu. «Ömrün Qarabağ səhvələri». Bakı-2009.

17. R.C.İmanov. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd – Qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti. Bakı-2005.
18. Böyük Sovet Ensiklopediyası. Cild 20.
19. R.Cəliloğlu, Ə.Süleymanov. Muxtəsər Azərbaycan tarixi. Bakı-2010.
20. Azərbaycanın Milli Ensiklopediyası, Bakı-2007.
21. A.Paşayev «Köçürülmə». Bakı-1995.
22. İ.Məmmədov, Ç.Məmmədov «Azərbaycan tarixi». Bakı-2009.

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	7
1. Qarabağ yadelli işğalçıların diqqət mərkəzində.....	9
2. Ağa Məhəmməd şah Qacarın Qarabağa ikinci yürüşü və onun nəticələri.....	22
3. Qarabağın tacı Şuşanı işğal edən şah Qacarın həyatının son gecəsi.....	35
4. Birinci Rus-İran müharibəsi. Qarabağ və Şuşanın yenidən işğalı.....	48
5. Türkmənçay müqaviləsi. Ermənilərin Qarabağa zorla köçürülməsi.....	70
6. Sovet rejiminin qurulması. Azərbaycanda Qondarma DQMV-nin yaranması və onun nəticələri.....	82
Ədəbiyyat siyahısı.....	88

Mətbəə müdiri: Əvəz İdrisoğlu
Dizayner: Vəfa Nağıyeva
Texniki redaktorlar: Dilbər Qələndərli
Operator: Şahin Abbasov

Çapa imzalanıb 06.04.2012-ci il
Sayı 300. Həcmi 5,75 çap vərəqi.
Formatı 60x84^{1/16}. Əla növ kağız.

AzTU-nun mətbəəsi. H.Cavid pr.25.
Tel: (+012) 539-14-52
E.mail: aztumentbee@yahoo.com